

ANTÒNIA CARRÉ

EL MANUSCRIT ÚNIC DE L'«ESPILL» DE JAUME ROIG

L'Espill de Jaume Roig ens ha estat transmès de forma manuscrita per un únic còdex, que es troba actualment a Roma. No és una còpia luxosa: escrit a una sola tinta, no conté cap embelliment ni miniatura. Però és un manuscrit pulcre, realitzat acuradament, la qual cosa ens revela un amanuense polít i conscient de la feina que feia. I no hem d'oblidar en cap moment que és gràcies a personatges anònims com aquest que han arribat fins a nosaltres les obres de l'Edat Mitjana i de l'Antiguitat.

Estudio el còdex en tres apartats. En el primer en faig una descripció codicològica. Parteixo dels treballs d'aquells editors del text que amb més o menys fortuna l'han tractat,¹ tot i afegint-hi noves dades. En el segon, dono una llista dels errors involuntaris —alguns autocorregits i d'altres no— del copista, com una manifestació més de la correcció amb què treballava el desconegut personatge en qüestió. I en el tercer pretenc desvelar un misteri: per què es troba a la Biblioteca Vaticana i com i quan hi va anar a parar.

1. CHABÁS 1905; MIQUEL 1929-1940 i ALMIÑANA 1990. La rigurositat del treball de Miquel i Planas és impecable. Sobre els tres onerosos volums de Josep Almiñana, remeto a la meua ressenya a *Llengua & Literatura* 5 (1992-1993), Barcelona, IEC i Curial ed., 1993, 703-710.

A. EL MANUSCRIT VAT LAT 4806

L'únic text manuscrit que ens ha conservat l'obra de Jaume Roig es troba a la Biblioteca Vaticana de Roma, pertany a la col·lecció Vaticana Latina i porta el número 4806.

Està escrit en paper de mida foli, en 119 fulls (f. 59, 298 × 207 mm), que tenen la mateixa filigrana sempre: una mà amb estrella amb la lletra F al palmell.

La filigrana de la mà amb l'estrella és força usual en els papers del segle xv: Briquet recull la mateixa filigrana que apareix en el manuscrit de l'*Espill* a l'Arxiu de l'Estat de Gènova en documents dels anys 1490/1492, i una altra de més petita els anys 1493/1494.² Chabàs afirma que la mateixa filigrana —que ell anomena guant perquè no s'hi veuen les ungles, i el ribet inferior diu que la fan semblar un guant—³ es troba també en els arxius de Barcelona només l'any 1492. Remarca que a Gènova no es registra el guant des de 1446 a 1484, i que encara que abans i després d'aquestes dates abundi amb les més variades formes, amb la lletra F només s'hi troba en els anys esmentats abans. Afegeix Chabàs que Serrano Morales, en el seu *Diccionario de los impresores valencianos*,⁴ registra aquesta filigrana el 1474 però sense la F.

Segons Morel-Fatio,⁵ el manuscrit caldria datar-lo al final del xv o començament del xvi. Miquel i Planas⁶ pensa, malgrat l'opinió de Chabàs que el considera del 1490 o 1492, que el còdex té uns quants decennis més d'anterioritat, i l'acosta a la data que figura en el mateix text, el 1460.⁷

Josep Almiñana⁸ manifesta que el manuscrit és anterior a la data indicada per Roc Chabàs basant-se en cinc documents —el primer, datat el 1462, es troba a l'arxiu de la Seu de Xàtiva; el segon, del

2. BRIQUET 1923, filigrana n. 10.743. I també 1888, filigrana n. 311.

3. CHABÀS 1905, 364.

4. SERRANO 1898-1899, 437 i seg.

5. MOREL-FATIO 1885, 20.

6. MIQUEL 1936-1942, 90. Cal dir, però, que no argumenta la seva afirmació.

7. Caldria matisar que en la introducció a la seva edició del text (1929-1936) Miquel i Planas havia escrit que si no fos perquè els especialistes daten el paper als anys 1490 o 1492, «ens hauríem aventurat a atribuir al còdex algunes dècades més d'antiguitat, acostant-lo a l'època en què fou enllestit el poema» (p. 51).

8. ALMIÑANA 1990, I, 25-34.

1483, a l'arxiu de la Diputació Provincial; el tercer del 1485, a l'arxiu municipal de Sueca; el quart, del 1486-1487, a l'arxiu municipal de Castelló i el cinquè, del 1489, a l'arxiu de la Catedral de València— que porten tots la filigrana de la mà amb estrella i la lletra F al palmell. Conclou, sense precisar més la data, que el manuscrit Vat Lat 4806 va ser escrit abans de 1490.⁹

Els documents que aporta mossèn Almiñana defensarien la mateixa hipòtesi que Miquel i Planas,¹⁰ però gosaria dir que no es poden relacionar amb el manuscrit de l'*Espill* perquè ni la forma de la mà, ni l'estrella ni la inicial no són pas les mateixes.¹¹ Les úniques filigranes coincidents amb les del manuscrit Vat Lat 4806 són les dels documents de l'Arxiu de l'Estat de Gènova, com ja va indicar Chabàs.¹²

Per tant, a partir de les dates dels manuscrits que es troben a l'esmentat Arxiu, que pertanyen al fons de l'Arxiu Secret i són els números 146/641 i 147/641bis (el primer dels quals, *Liber diversorum*, és un dietari dels esdeveniments que es produïren a la República de Gènova durant els anys 1491-1492, i el segon, *Diversorum balie*, conté els contractes dels lloguers efectuats durant els anys 1490-1494, com he pogut comprovar en una recerca a l'Arxiu de la ciutat de Gènova), manuscrits que tenen la filigrana de la mà amb l'estrella i la lletra F al palmell, podem establir com a dates aproximades *post quam* i *ante quam* de la còpia del manuscrit Vat Lat 4806 el 1479 i el 1505 respectivament.

9. ALMIÑANA 1990, I, 34.

10. I sigui dit de passada que Almiñana no esmenta per a res l'opinió de Miquel i Planas en aquest punt.

11. Si mirem la gran quantitat de filigranes de la mà amb estrella i alguna inicial al palmell que han estat documentades, en trobarem amb les mateixes inicials a llocs diferents i en anys diferents, sense que es pugui concloure que tinguin cap relació. BRIQUET 1923, recull, per exemple, una mà amb estrella i les inicials BRP a Colliure el 1541 (n. 10.740), una altra de semblant amb les mateixes inicials a Siracusa el 1529 (n. 10.739), i una altra sense estrella però amb les mateixes inicials a Gènova el 1490/1492 (n. 10.741). Una mà amb estrella i les inicials MJ a Barcelona el 1519 i una variant a Gènova el 1528-1529 (n. 10.758). I una altra filigrana semblant a Provença el 1554 (n. 10.760). A VALLS (1970), trobem documentada una filigrana amb estrella i una F al palmell a Olot el 1530 (n. 1.672), que no té cap semblança amb la del manuscrit Vat Lat 4806. I trobem també, i acabo aquí aquest breu inventari, tres filigranes de mà amb estrella i la inicial B, totes a Olot, els anys 1500, 1528 i 1511 (números 1.667, 1.666 i 1.670).

12. No he pogut comprovar personalment si també és idèntica la filigrana dels documents de Barcelona que apunta també Chabàs.

Els folis estan agrupats en set quaderns de vuit cartes cadascun més sis folis solts al final, del 113 al 119. El verso del primer foli apareix en blanc. Hi ha un error en la compaginació del segon i del tercer quaderns —error que ja va ser apuntat per Miquel i Planas—,¹³ de manera que la primera carta del tercer quadern la trobem al principi del segon. La paginació d'aquest fragment és, doncs, com segueix: 16, 33, 17... 32, 48, 34, 35... 47.

Està escrit a dues columnes, cada una de les quals conté 35 o 36 versos, amb força regularitat (foli 3, 34vs. la primera columna/36 la segona; f. 52, 35/36; f. 57, 36/36; f. 57v, 36/36; f. 78 35/36). Mida de la caixa: foli 59: a 31, b 75, c 97, d 140, e 207, A 31, B 240, C 298.¹⁴

No hi ha reclams i els títols que hi apareixen són els de cada una de les divisions i subdivisions del text, com ja ho va assenyalar Antoni Bastero.¹⁵

La foliació és antiga, de la mà del mateix copista, escrita en tinta, en números romans i situada a la part superior dreta del recto del full. El copista ha comptat per folis i hi ha els errors de paginació causats per la confusió en l'ordre dels quaderns esmentada abans.

La relligadura del manuscrit no és l'autèntica, segons Roc Chabàs,¹⁶ que suposa que en enquadernar-se de nou el text, en temps antic, es devia perdre el teixell on figuraria el nom de Jaume Roig, que no apareix enlloc. També Miquel i Planas remarca el caràcter anònim del manuscrit Vat Lat 4806, de manera que perquè Bastero —que és el primer que en parlà— el pogués identificar, havia de conèixer l'obra prèviament.¹⁷

El manuscrit apareix relligat en cuir vermellós i com a únic element decoratiu té una senzilla sanefa daurada que recorre tot el volt de les cobertes. Hi ha un full de guarda al començament i un altre al final del text. Al primer full, on comença la Consulta, hi apareix la signatura actual, 4806, dos cops i en numeració aràbiga.

13. MIQUEL 1929-1936, 51. Almiñana (1990, I, 29), també el detecta però no el justifica. No parla dels quaderns.

14. Almiñana (1990, I, 29), dóna també la mida dels folis (30 × 21 cm) i de la caixa, que no és uniforme (foli 1r: 19'5 × 15'5 cm. Foli 2r: 21 × 11'5 cm). I assenyala que el nombre de versos de cada columna tampoc no és sempre coincident.

15. BASTERO 1724, 88.

16. CHABÀS 1905, 363.

17. MIQUEL 1936-1942, 91.

A la part superior del foli amb números que es podrien datar al segle XVIII o XIX, i a la part inferior amb números escrits amb força anterioritat.

Al llom, també en daurat, hi figuren la signatura, 4806, i els escuts del papa Pius VI (1775-1799) i del cardenal bibliotecari Franciscus Xav. de Zelada (1779-1801). L'enquadernació actual és, doncs, del final del segle XVIII.

El text de l'*Espill* està escrit en lletra bastarda catalana, a una sola mà i en tinta negra. Miquel i Planas ja assenyalà el caràcter regular i clar de la lletra del manuscrit, que diu que «acusa la escritura corriente del siglo xv, exenta de embellecimientos caligráficos».¹⁸ Opina que el manuscrit no és autògraf, d'acord amb la comparació cal·ligràfica que Chabàs fa entre aquest manuscrit i textos autògrafs de Roig, conservats a l'Arxiu Metropolità de València. Chabàs pensa que tampoc és Jaume Honorat, el fill canonge de Roig, l'autor del manuscrit Vat Lat 4806, i afegeix que potser el va copiar un nebot o un escriptent de l'esmentat Jaume Honorat.¹⁹

La lletra és regular al llarg de tot el text²⁰ i les abreviatures no són gaire abundants: en 16.247 versos n'hi ha poc més d'una cinquantena (n'he comptades 52), essent les més usuals l'abreviatura de «us» en posició de vocal feble de diftong (peus, seus, deus, jueus...), la de la consonant ena i la vocal a. Tot això, la regularitat de les lletres i l'absència d'abreviatures, és força habitual en les còpies de textos literaris realitzades al segle XV.²¹ Observo un canvi important —per la seva extensió, no per la seva significació— en el format cal·ligràfic del text: a partir del verso del foli 65 el traç de les lletres és més gruixut, i la caixa del verso es remarca al recto i a la inversa. A partir del verso del foli 103, el traç torna a ser

18. MIQUEL 1936-1942: 89. ALMIÑANA (1990, I, 137), afirma: «En realitat, la lletra del manuscrit, com es pot comprovar, és una lletra admirable, de traços grossos i molt uniformes, tot ell escrit per una sola mà de bon pols, segurament d'un especialista en l'art de copiar llibres, algun dels famosos amanuenses d'aquella època».

19. CHABÀS 1905, 440. ALMIÑANA (1990, I, 137-150), presenta diversos documents autògrafs de Roig per demostrar, seguint Chabàs, que el manuscrit no és autògraf.

20. El copista fa servir sempre el mateix traç per a cada lletra. He detectat només 5 casos de lletres grafiades de forma diferent a l'habitual, i tots cap al final del manuscrit: al foli 73v les eles finals de «he dun cantal/ te fes capçal», al foli 79v la «ch» de «quant volch reprendre», al 104 la jota de «ja figurada», i al 117 la primera «ch» de «quant puch la prech».

21. BRIQUET 1923, I, p. 3; DAIN 1964, 30.

més prim, com en els 65 folis primers. Aquest fet, que potser podria ser degut a un canvi de ploma, no revela en cap cas la mà d'un copista diferent ni implica dificultats de lectura greus.

També en les aglutinacions el copista és absolutament regular. Hi apareixen sempre les que serien d'esperar en un text del final del segle xv. Només n'he observat dues d'estranyes, o d'inusuals per parlar amb més exactitud: al foli 8 i al 80, on llegim «ves asseguir» i «entrelstremps» respectivament. Al verso del foli 93 ha afegit una ratlla en diagonal per separar dos mots que ha escrit aglutinats: «perquet/repate», potser perquè el primer mot ja conté una aglutinació amb pèrdua de vocal. Però és l'únic cas en què desfà una aglutinació prèvia.

El manuscrit Vat Lat 4806 conté poques anotacions al marge: al foli 7 n'hi ha quatre del mateix copista: som al final del Prefaci on es fa referència als quatre llibres en què està dividida l'obra. Les anotacions al marge remetent als folis on comença cada un dels llibres esmentats. El copista va afegir aquestes anotacions, per tant, una vegada acabat de copiar tot el text (a no ser que copiés textualment el model i que aquest contingués ja aquestes anotacions).

Hi ha dues anotacions que presumiblement són d'una altra mà: un «hic» al foli 58, al marge esquerre de la segona columna, i un «hi» al marge dret de la segona columna del foli 77.²²

En les autocorreccions del copista (apartat B) detecto dues vegades una mà diferent: al foli 29, diu «ffrescha y polida» amb la i grega d'una altra mà, potser la mateixa que escriví el «hic» del foli 58. I al foli 96 diu «ffills de llevi //ely//» amb un puntejat a sota de Lleví. Aquest puntejat, les barres i «ely» són també d'una altra mà, que no sembla la mateixa de la correcció anterior.²³

Però la mà diferent a la del copista que copià l'*Espill* més important la trobem al verso del darrer foli, el 119. Es tracta de tres frases

22. Hi ha ratllades en llapis blau, al marge esquerre d'un vers, als folis 40, 41v, 43, 44, 60 i 61. En llapis vermell, als folis 45 i 78, i unes creus en llapis negre als folis 106 i 110. Segurament són obra d'algun lector o editor del manuscrit. Es poden observar, també, tres diguem-ne gargots, en tinta negra i que semblen del copista, que es troben als folis 91, 106v i 115.

23. Almiñana (1990, I, 29), no diu res d'aquestes anotacions que es poden observar clarament en el manuscrit.

en llatí que no han estat tingudes gaire en compte: Morel-Fatio transcriu només la segona:

Mag.co ac potenti domino D. Tiberto Brandolino, equiti aurato ac comiti domino suo obsr.mo,

que diu que es troba «parmi quelques essais de plume sans importance». ²⁴ Chabàs transcriu el mateix text que Morel-Fatio i afirma també que apareix «entre unos borrones o garabatos». Iafegeix que la lletra d'aquesta nota sembla molt posterior al manuscrit. ²⁵ Miquel i Planas no en diu res a la seva traducció castellana de l'*Espill*, ²⁶ però transcriu les tres frases llatines en la introducció a la seva edició del text afirmant que és una mà més moderna la que va escriure en el darrer foli aquests mots «quasi indesxifrables». ²⁷ Almiñana transcriu només la primera i la segona frase, que considera d'una mà diferent i posterior. De la segona assenyala que té «un cert interes per a l'historiador del codec», i de la tercera diu que fa referència a un Cardinale San Giorgio. ²⁸

Transcriu a continuació les altres dues frases llatines, que analitzaré més endavant, en el tercer apartat. La primera diu:

Somnia ne cures nam mens humana volluntas.

I la tercera:

O lux michi grata q(ui)es: : o tam sperat(a): locho et Cap(itu)lo: supperius anotatis tu deinch (?): R(everendissi)mo Car(dina)le: S(anc)to Georg p(ad)re signar(e) si voll chi non te ador(are) sustulit.

Pel que fa a la puntuació del manuscrit, els judicis dels erudits són en aparença discordants: Chabàs remarca que tant l'ortografia com la puntuació del manuscrit són bastant sistemàtiques. ²⁹ Miquel

24. MOREL-FATIO 1885, 20.

25. CHABÀS 1905, 364.

26. MIQUEL 1936-42, 89-90.

27. MIQUEL 1929-40, 51.

28. ALMIÑANA 1990, I, 29. La seva transcripció de la segona frase és com segueix: «Magnifico ac Potenti Domino D. Tiberto Brandolino/ Equiti aurato ac Comiti Domino suo obsecratissimo et cetera».

29. CHABÀS 1905, 364.

i Planas, en canvi, afirma que la puntuació és rudimentària i incompleta, cosa que dificulta la correcta interpretació del text.³⁰ Però més endavant Miquel i Planas valora la puntuació del manuscrit com es mereix: en explicar com féu la traducció castellana de l'*Espill* —en féu cinc versions per arribar a la definitiva— assegura «que la puntuación de dicho manuscrito, por deficiente y en algunos casos equivocada, había de ser motivo de un estudio especial, pues de ello dependía la recta interpretación de numerosas ambigüedades y el esclarecimiento de aparentes confusiones y hasta contradicciones del texto».³¹

D'acord amb Miquel i Planas, penso que quan s'hagi de fer una edició del text de Roig caldrà tenir en compte la puntuació del manuscrit i seguir-la en els casos de duplicitat d'interpretació entre el Vat Lat 4806 i les edicions, perquè aquest és el text més pròxim a l'autògraf de Roig com veurem més endavant, i perquè aquesta puntuació obeeix a unes regles lògiques i coherents.

Hi apareixen els signes de puntuació següents:

— calderons: sempre en tinta negra, la seva forma és la mateixa en tots els casos, excepte al foli 103, a la segona columna, on apareix un calderó més rudimentari i força diferent. És d'una altra mà?

— punts: sempre enmig de vers, separen dos adjectius o dos substantius d'una enumeració.

— comes enmig de vers: separen dos adjectius o dos substantius d'una enumeració quan el segon d'ells apareix precedit d'una conjunció.

(En aquest cas i en l'anterior, cal dir que la puntuació no és absolutament sistemàtica: on de vegades esperariem trobar un punt o una coma no hi ha signe de puntuació. En d'altres casos, el copista s'ha equivocat i ha posat una coma allà on hi hauria d'haver escrit un punt, o a la inversa. Però això s'esdevé en vuit versos tan sols, als folis 51v, 56, 56v, 67, 83v, 88, 97v i 98v.)

— coma al marge esquerre del vers: aquest signe de puntuació, que correspondria a una pausa sintàctica no tan forta com l'assenyalada pel calderó, és inusual en els manuscrits. N'he trobat un

30. MIQUEL. 1936-1942, 90.

31. *Ibid.* 106.

de semblant al manuscrit Sg, número 146 de la Biblioteca de Catalunya de Barcelona, que va ser copiat a començaments del segle xv:³² al marge esquerre de moltes de les cançons hi apareixen sovint dues comes, en ratlles que presenten sempre un sagnat i que correspondrien aproximadament a la meitat de l'estrofa (per exemple al foli 48 o 49).

— dues comes al marge esquerre del vers: apareixen només en dues ocasions, als folis 32v i 73v. Havia d'afegir-hi, el copista, un calderó?

— dos punts al marge esquerre del vers: apareixen tots en una única pàgina, al foli 2, un cop a la primera columna i quatre a la segona. Assenyalen un posterior calderó? Gosaria afirmar, pel sentit, que sí.

L'accentuació, com era d'esperar, no existeix. Ara bé, s'han de remarcar tres signes, que encara que són esporàdics no deixen de ser interessants, o si més no curiosos:

— un signe diacrític marca de vegades el hiatus de la paraula «reyna».

— en quatre ocasions apareixen dos signes a sobre de vocals que podrien assenyalar-ne l'accentuació: f. 84 «no li fallí'ra»; f. 90 «mirá' darrer»; f. 91 «neguá' greument»; f. 91 «pló'ra com Pere».

— en una sola ocasió aquests mateixos signes podrien indicar la caiguda de l'erra final: f. 86 «quels comprensó's / ni quels cursó's».

En el manuscrit els títols apareixen també en tinta negra i en el mateix format cal·ligràfic que la resta del text. Les caplletres no apareixen dibuixades en cap cas, però el copista no s'ha oblidat mai d'escriure en l'espai en blanc la inicial que hauria d'haver estat posteriorment dibuixada. Per l'espai buit que hi ha deixat, les caplletres previstes havien de ser les més senzilles, en tinta blava o vermella, sense embelliments ni miniatures de cap mena. El manuscrit és, doncs, inacabat: devia ser enviat al seu destí abans de passar de nou pel taller o per l'il·lustrador que hi havia d'afegir, com a toc final, les capitals historiades.

Els inventaris de manuscrits no es refereixen amb gaires detalls al còdex Vat Lat 4806. Massó i Torrents, en el seu *Repertori de l'antiga*

32. ASPERTI 1986, 75.

poesia catalana,³³ en diu, només: «Escrit per una sola mà envers 1492 sobre 119 folis, de 282 x 192 mm. És el poema de Jaume Roig, *Spill o Libre de les Dones*, descrit i publicat diverses vegades». La informació ha estat treta de l'edició que en va fer Roc Chabàs.

Però aquest és un còdex notable. Ho és perquè és l'única obra manuscrita que ens ha transmès l'*Espill* de Jaume Roig i s'ha de tenir necessàriament en compte a l'hora de fer una edició del text: al marge dels problemes d'edició habituals, un llarg passatge de 104 versos del manuscrit ha estat substituït per un altre en totes les edicions impreses, des de la primera que es va fer a València el 1531. Són els versos 10.680-10.783 (segons la numeració de Miquel i Planas) que es troben al foli 78 recto i verso del Vat Lat 4806, i que tracten el llavors controvertit tema de la Immaculada Concepció de la Verge Maria.

El còdex és important, també, perquè com apunta Miquel i Planas és el més proper de tots els testimonis a l'original de Roig: «La lección que nos ofrece el códice vaticano, cuya corrección mejora considerablemente el texto que más adelante apareció impreso, nos da motivo para creer que el copista trabajaba en presencia del manuscrito original, y que su copia fue compulsada cuidadosamente con el mismo, aun cuando se le escurrieran algunos errores, generalmente de puntuación».³⁴

Morel-Fatio és el primer a assenyalar que el Vat Lat 4806 no serví de model a les edicions de l'*Espill*.³⁵ Chabàs es pregunta qui escriví els 104 versos afegits a les edicions: el canonge Jaume Honorat Roig? No ho pot assegurar ni desmentir.³⁶ Miquel i Planas diu, en parlar de l'edició A en la introducció a la seva edició del text, que no està d'acord amb Chabàs en atribuir a Jaume Honorat la substitució del passatge esmentat perquè el canonge feia trenta-cinc anys que era mort quan es va fer aquesta primera edició a València. Pensa que els canvis els degué fer el mateix personatge, erudit, que va tenir cura de l'edició que imprimí Francesc Díaz Romano.³⁷ Segons el

33. MASSÓ 1932, 40. L'inclou en l'apartat III, dedicat a «Altres manuscrits que contenen poesies» i porta la lletra s.

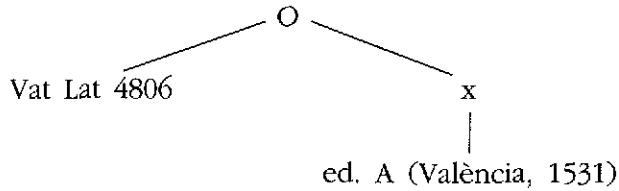
34. MIQUEL 1936-1942, 90.

35. MOREL-FATIO 1885, 20.

36. CHABÀS 1905, 367.

37. MIQUEL 1929-1940, 55.

mateix Miquel i Planas van existir dos còdexs, a més de l'autògraf, del text de Jaume Roig: el que serví de model per a l'edició de València de 1531 i que es degué destruir una vegada imprès el text, i el còdex Vat Lat 4806.³⁸ El *stemma* seria, doncs, aquest:

Ramon Miquel i Planas remarcà el valor que calia atribuir al manuscrit: «M es el text quasi del tot correcte de la obra d'en Roig, y molt superior a la lliçó que fou donada a conèixer al fer-se l'edició A. Si aquesta mereix alguna autoritat, per procedir d'un altre original manuscrit, desconegut actualment, és en els comptats casos d'error comprovat en M».³⁹

Mario Eusebi⁴⁰ s'ha ocupat també d'aquesta qüestió, i amb mètodes crítics que no va usar Miquel i Planas; ha arribat a les mateixes conclusions: que a l'hora de fer una edició de l'*Espill* cal partir del text del manuscrit Vat Lat 4806 i recórrer a l'edició A només en el cas que hi hagi un error manifest al text de la Biblioteca Vaticana.⁴¹

Però Eusebi va més lluny en establir la filiació del manuscrit Vat Lat 4806 i de l'edició A respecte a l'original de Roig. Assenyala que «se non si potesse dimostrare l'esistenza di un ascendente comune resterebbe legittimo il sospetto che nelle innovazioni di A possano

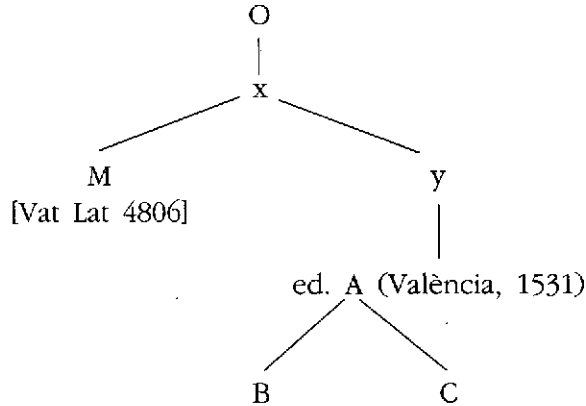
38. MIQUEL 1936-1942, 89.

39. MIQUEL 1929-1940, 71.

40. EUSEBI 1973.

41. *Ibid.*, p. 359. Les edicions de l'*Espill*, fins a la que en va fer Miquel i Planas, són les següents: A (València, 1531), B (Barcelona, 1561), C (València, 1561), D (València, 1735), E (Barcelona, 1865), F (Barcelona, 1905: edició de Roc Chabàs), G (Barcelona, 1928: edició de «Els Nostres Clàssics») i H (Barcelona 1929-1936: l'edició de Miquel i Planas). Atès que B i C són fetes a partir de l'edició A, que D és una reproducció de C i E ho és de D, tant Miquel i Planas com Eusebi consideren que en el cas de tenir en compte una edició per a la fixació del text, només cal emprar l'edició A. Sobre les edicions de l'*Espill*, vegeu MIQUEL i PLANAS (1929-1940, 52-70) i ALMIÑANA (1990, I, 47-136), on hi ha una completíssima informació de totes les edicions que se n'han fet fins avui.

leggersi delle varianti d'autore». ⁴² I conclou que hi ha un arquetipus recognoscible en la lliçó errònia del vers 3.368, «joue lo mort». ⁴³ El *stemma* proposat per Eusebi és aquest:

El còdex Vat Lat 4806 és significatiu, encara, perquè ens forneix dades sobre un copista avui desconegut però que se'ns revela pulcre i meticulós i, per què no, culte. Ens ha llegat una obra d'aspecte extern polit, que ha estat realitzada amb molta cura: el text apareix nítidament escrit a dues columnes, sense anotacions al marge, sense taques de tinta excessives, sense sobrepassar mai els límits marcats per la pauta que l'amanuense devia fer servir. Acostuma també a autocorregir-se els errors de còpia, la qual cosa és un altre símptoma de la seva professionalitat i paciència.

B. ELS ERRORS DEL COPISTA

A partir de la classificació dels errors comesos pels copistes elaborada per Reynolds i Wilson, ⁴⁴ analitzaré només els errors

42. EUSEBI 1973, 358.

43. La lectura correcta ha de ser «jove:l no mort». És el cas de la viuda d'Olit que abans de morir havia enterrat vint-i-cinc marits. Eusebi no cita cap més error conjuntiu, però penso que la seva tesi és del tot encertada, després d'haver analitzat els errors no corregits del copista. Vegeu més endavant l'apartat B.2.

44. REYNOLDS 1986, 287-302.

involuntaris que he detectat en el manuscrit.⁴⁵ Els podríem classificar de la manera següent:

1. Errors involuntaris autocorregits
 - 1.1. versos ratllats
 - 1.2. lletres o paraules esborrades
 - 1.3. lletres o paraules ratllades
 - 1.4. lletres o paraules afegides
2. Errors involuntaris no corregits
 - 2.1. errors per omisió (haplografia)
 - 2.2. errors per addició (ditografia)
 - 2.3. errors per transposició
 - 2.4. errors d'interpretació
 - 2.5. versos hiper mètrics

1. *Errors involuntaris autocorregits*

1.1. Només en dues ocasions apareixen un grup de versos que el copista ha copiat dues vegades i que anul·la diligentment:

— els sis primers versos de la primera columna del foli 25 recto, que corresponen als sis primers de la segona columna del f. 24 verso («Non vull exir/ sens ben obrir/ o esquinçar/ ben examplar/ aquell forat/ qual te guardat»). Al foli 25 hi ha un punt al marge esquerre de cada un dels sis versos i dos a sobre de la segona lletra de cada vers, que devien indicar l'error de còpia.

— els dos últims versos de la primera columna del foli 38 verso, que es repeteixen als dos primers versos de la segona («tothom la hou/ ellal festega»).

En ambdós casos els errors es produeixen en situació inicial o final de columna, mai en posició intermèdia. I potser assenyalen una pausa en la còpia: el copista devia interrompre les sessions al final d'una columna, i començar l'endemà en la columna següent. En aquest sentit el primer dels errors esmentats és especialment significatiu. En reiniciar la còpia, el copista llegeix del seu model

45. En aquest apartat i en el següent cito els versos seguint un criteri paleogràfic. Només regularitzo l'ús de u/v i desfaig les aglutinacions de dos mots en aquells casos en què no es perd cap vocal.

una columna que ja havia escrit, al sisè vers se n'adona, s'atura, marca els versos equivocats i els ratlla posteriorment.

Això vol dir que el model que el nostre copista feia servir tenia exactament el mateix format que el Vat Lat 4806. Per tant, copia el text pàgina per pàgina seguint el seu model. Arribats en aquest punt podríem preguntar-nos si el seu model contenia ja aquests sis versos ratllats, que el copista manté per no desfer les columnes originàries i evitar així descuits posteriors, o bé cal atribuir aquest error esmenat al nostre copista i prou.

1.2 Aproximadament una vintena de vegades el copista ha corregit el seu error de còpia rasant la tinta i escrivint-hi a sobre o al costat. Devia ser un home meticulós que s'hi entretenia tant. Vet aquí la llista:

— f. 14: al marge dret de la segona columna hi ha esborrada la paraula «homens», que figurava fora de la caixa del text. Cal remarcar aquí que el vers anterior diu «homens prou richs» i que el vers següent «e paçífichs» apareix afegit posteriorment entre aquell vers i el següent.

— f. 31v: després del vers «ell e lo pare» es pot veure un «den» esborrat, i que apareix al vers següent, «den Remolins».

— f. 32v: «dell he parit», l'última paraula està escrita al damunt d'una altra esborrada prèviament.

— f. 34v: «tot lals cura», hi ha una essa esborrada després de «tot».

— f. 35: «tot ho crema», ha esborrat la desinència d'imperfet.

— f. 41v: «son les pus niçies», primer havia escrit «pus» al lloc de «les» i ho esborra.

— f. 64v: «a les ovelles», possiblement hi ha alguna cosa escrita a sota de «les».

— f. 70v: «non val res lescha», havia escrit una ela al lloc de la segona ena de «non».

— f. 71: «guoçets orinen», ha esborrat una «ts» que hi havia entre mig dels dos mots.

— f. 72: «cases fornides», ha esborrat una «i» que havia escrit al costat de l'altra.

— f. 79v: «de Babilonia», esborra una be que havia escrit al lloc de la ela.

— f. 80: «o inpeccable», en lloc de la «a» havia escrit prèviament una be, de la qual esborra el pal.

— f. 83v: «tots fentli presens», hi ha alguna cosa escrita a sota dels dos primers mots del vers.

— f. 84v: «verb encarnat», esborra una pe que havia escrit en lloc de la be.

— f. 86v: «ab llur bell stil», esborra alguna cosa a sota de «stil». «fill», potser?

— f. 88v: «ni vol grans pagues», esborra una essa que havia escrit al final de «vol».

— f. 92v: «be ti vallega», esborra alguna cosa a sota de «vallega».

— f. 97: «llargua talada», ha esborrat una ela a «talada».

— f. 102v: «lalcayt en prompte», primer havia escrit «laycayt», i esborra la i grega i hi escriu una ela.

Com es pot observar, es tracta d'errors de còpia usuals, i per tant fàcils de cometre, provocats per una transposició de lletres i en algun cas de mots. Ara bé, només una atenció acurada en la correcció de la còpia podia permetre al copista de detectar-los i esmenar-los posteriorment.

1.3 En més poques ocasions, en canvi, el copista ha optat per l'autocorrecció més simple, que consisteix a tirar una ratlla sobre la lletra o el mot equivocat i escriure la forma correcta immediatament al costat. Però potser aquesta forma d'autocorrecció denota que el copista detecta l'error de seguida que l'acaba de cometre, mentre que les autocorreccions del punt 1.2 podrien haver estat fetes al final de tot.

— f. 7v: «los mes de vint», «mes» apareix escrit dos cops, i el primer està ratllat.

— f. 19: «tant me spayava», hi ha una lletra ratllada després de «tant», potser una «e».

— f. 36: «laltra cantava», hi ha una «c» ratllada entremig dels dos mots.

— 62v: «se companegen», havia escrit «companyegen», suposo que per assimilació fonètica a «acompanyar» o «company», i ratlla la i grega.

— f. 79: «en Palmos be», havia escrit «Palamos» i ratlla la segona «a» amb una x.

— f. 80: «patriarchals», havia escrit «pratiarcals», però ratlla la primera erra i n'afegeix una altra entre la te i la «i».

— f. 109: «ans sen desix», hi ha una «d» ratllada entre «ans» i «sen». Possiblement anava a copiar «desix» abans d'hora.

— f. 111v: «sols te deportes», el mateix error i la mateixa esmena que en el cas anterior.

— f. 114v: «llit sus la llenya», «sus» apareix escrit dues vegades. La segona la ratlla.

— f. 115: «morir deguera», havia escrit «deguerra» i ratlla la segona erra.

D'aquests deu casos, els més interessants són els que trobem al foli 79: «en Palmos be» i al foli 115: «morir deguera». En el segon cas, el copista distingeix entre la erra simple i la erra múltiple. En el primer, en lloc de Patmos havia escrit Palamós. El canvi de consonant t > l podria ser explicable a partir del nom antic que havia rebut l'illa, anomedada Palmessa pels nombrosos boscos de palmeres que poblaren el seu sòl.⁴⁶ Però com cal interpretar l'afegiment de la vocal a en la síl·laba intermèdia? L'aparició del mot Palamós referit a l'illa de Patmos en altres manuscrits catalans del segle xv fa pensar que es podria tractar d'una vocal epentètica.⁴⁷

1.4 Quant a les lletres o paraules afegides pel mateix copista, cal remarcar que la majoria de vegades l'error consisteix en el fet que simplement s'ha descuidat una lletra, que escriu a dalt del mot en qüestió, sense tapar-lo ni embrutar-lo mai. Molt poques vegades —només dues— esmena un error escrivint a sobre d'una lletra equivocada. Quan el que cal afegir és un mot sencer, ho indica amb un petit senyal col·locat en el lloc on hauria d'anar en el vers. El copista continua mantenint, doncs, la seva pulcritud.

— f. 8v: «dantich linatie / me pres per patie», aquests dos versos apareixen invertits, però amb unes lletres al marge esquerre —b / a— que n'indiquen l'ordre correcte.

46. SAINT MARTIN, 1877-1900, «sv» «Patmos», IV, 638.

47. Lola Badia, a qui agraeixo la informació, m'ha fet notar el fenomen: al manuscrit espanyol 206 de la Biblioteca Nacional de París, que conté una traducció catalana de *l'Arbre des batailles* d'Honoré de Bonet, copiada per Llorenç Eixarc el 1429 segons Pere BOHIGAS (1985, 93), es pot llegir al foli 7 que «sent Johan Evangelista vec en la ylla de Palamos...».

- f. 12: «hils rescatavem», afegeix la «i».
- f. 14: «e paçifichs», intercala aquest vers entre uns altres dos perquè se l'havia oblidat.
- f. 16v: «en mi repres», afegeix la segona erra.
- f. 24v: «ffentli la creu», afegeix el determinant «la».
- f. 29v: «quant arribi», afegeix una de les dues erres.
- f. 31v: «un iorn me crida», afegeix el substantiu «iorn».
- f. 35: «no fos frustrada», afegeix la primera erra.
- f. 38: «com les de Çilla», afegeix la preposició.
- f. 43: «neta y entregua», afegeix la erra.
- f. 44v: «chich del forment», en lloc de la primera hac hi havia escrit una ela. Hi escriu la hac literalment a sobre.
- f. 47v: «de un gran feix», afegeix l'adjectiu «gran».
- f. 48v: «lobos los matan», afegeix la essa de «los».
- f. 52: «orfebreries», afegeix la segona erra.
- f. 52v: «antich Montvert», afegeix la primera te de «Montvert».
- f. 55v: «los fan les barbes», afegeix el determinant «les».
- f. 55v: «no mudantsell», afegeix la te del gerundi.
- f. 56: «en repetit», afegeix la segona «e» de «repetit».
- f. 61v: «Jordi, guerrer», la primera «e» apareix tapada per la tinta, i escrita clarament més amunt.
- f. 62: «qui be ne spera», afegeix l'adverbi «bé».
- f. 69: «he gran lluxuria», la segona «u» apareix afegida a dalt perquè la inferior està tacada de tinta.
- f. 73: «veus les lluens», afegeix la essa de «veus».
- f. 78: «cort divinal», al lloc de la segona «i» havia escrit una «j», que corregeix sobre la marxa.
- f. 78v: «los ha fets fer», afegeix la essa de «fets».
- f. 82v: «prenys caminera», afegeix la «i».
- f. 83v: «certerament», entre la «t» i la «r» hi ha escrit una «s», quan hi hauria d'haver posat una «e».
- f. 84v: «mort, fam e set», sembla que ha afegit la conjunció «e».
- f. 84v: «tots se prostrassen», afegeix la primera erra.
- f. 85: «inenarrable», afegeix una de les dues erres.
- f. 88: «los puagrosos», afegeix la essa del determinant.
- f. 90: «de Canahan», afegeix la segona «a».
- f. 97: «tot bon terreny», afegeix una de les dues erres.
- f. 97v: «de terreny, sanch», afegeix una de les dues erres.

— f. 100: «ffels llarguament», l'última vocal no es llegeix bé, i hi ha escrit una «e» més amunt.

— f. 101v: «les erros d'ella», afegeix una de les dues erres.

— f. 117v: «blancab jerreta», afegeix una de les dues erres.

— f. 118: «en los ronyons», afegeix la essa de «los».

Com en el punt 1.2, en aquest cas sembla també que els errors han estat corregits pel copista una vegada hagué escrit el text (parcialment o totalment, això és impossible de poder determinar), fet que ens corrobora l'atenció que posà en la seva còpia. Voldria remarcar, a més, que la majoria de vegades l'error ha consistit en el descuit d'una consonant, sibil·lant algun cop, però sobretot vibrant.

2. Errors involuntaris no corregits

2.1 Dono a continuació una llista de totes les haplografies que he detectat al text. Entre claudàtors, la forma que el copista hauria d'haver escrit.

- f. 6: «llur voler çeh», [çech].
- f. 8: «quen mi trobsses», [trobasses].
- f. 21v: «cich, caguaniu», [chich].
- f. 32v: «yo tres vegudes», [veguades].
- f. 36v: «dir son propsit», [proposit].
- f. 44v: «he so be sella», [sou].
- f. 55: «agubellades», [aguabellades].
- f. 88v: «he nigromatiques», [nigromantiques].
- f. 100: «causa menypreu», [menyspreu].
- f. 107: «son prtell tanca», [portell].
- f. 107: «coduyts, canals», [conduyts].
- f. 115: «los malats cure», [malalts].

2.2 A continuació la llista de totes les ditografies que he detectat al text, la correcció d'algunes de les quals he portada a terme seguint la lectura proposada per l'edició A de l'*Espill*. Entre claudàtors dono la forma que el copista hauria d'haver escrit.

- f. 2: «singularment», [singularment].
- f. 4v: «iinstruccions», [instruccions].

En aquest cas cal observar que n'he anotat un de semblant a l'apartat 1.2 i que el copista ha corregit esborrant una «i» sobrerera: al foli 72: «cases fornides»

— f. 9: «dresfreçal ioch», [desfreçal] «Desfreçar» és la forma verbal que apareix sempre al text.

— f. 11v: «jus tancadarura», [tancadura].

— f. 13: «los que y sentien», [lo].

— f. 18v: «draps sis metia», [drap]. Totes les edicions segueixen la lectura del manuscrit. No obstant això, pel context penso que s'hi escauria més el substantiu en singular.

— f. 23: «juaguava birla», [juguava].

— f. 79v: «bel pot sostpendre», [sospendre] «sospendre» és la forma verbal que apareix sempre al text.

— f. 92: «ta vidactiva», [vida activa].

— f. 100: «per ells criats», [ell]. El pronom personal en funció de subjecte es refereix a Jesucrist. Cal llegir-ne, doncs, la forma singular, que cap de les edicions no recull.

— f. 107v: «molts del babtisme», [mots].

— f. 107v: «lesperint sant», [esperit].

— f. 108: «e orenat», [ordenat]. L'edició A segueix aquí la lectura del manuscrit.

— f. 114v: «he dimatrts menge», [dimarts].

— f. 116v: «vuull dir hun mot», [vull].

— f. 117v: «nit e jorn epregue», [nit e jorn pregue].

2.3 Vet aquí la llista de tots els errors per transposició que he detectat en el text. Incloc en aquest apartat els casos d'error causats per l'assimilació d'una lletra per una altra en un mateix vers, així com l'escriptura equivocada d'una lletra per una altra, semblant aquesta en aquella que el copista hauria d'haver escrit. Entre claudàtors, la forma que hauria d'haver aparegut al text, a partir de la lectura que en dona l'edició A.

— f. 9v: «tirar avant», [tirat avant].

— f. 16: «he be smercar», [smerçar].

— f. 22: «qui te nalell», [qui te fanell].

— f. 49: «bona conplida», [dona conplida]. Ni l'edició de Chabàs ni la de Miquel i Planas noten aquest error de còpia del manuscrit. Almiñana és el primer d'adonar-se'n.

- f. 54: «carn a rassalls», [tassalls].
- f. 56v: «tota llur cuna», [çuna].
- f. 57: «cabata streta», [çabata].
- f. 62v: «ab semblants çoques», [coques].
- f. 65v: «nom diguam», pus [non].
- f. 86v: «e iherubins», [cherubins].
- f. 81: «seu veus orar», [set].
- f. 83v: «certsrament», [certerament].
- f. 90: «cobonbros, fruytes», [cohonbros]. L'edició A segueix aquí la lectura del manuscrit.
- f. 95: «sodomicaava», [sodomitava]. Aquest error és explicable pel context: al vers següent diu «he fornicava».
- f. 95: «sens sons claugir», [clangir].
- f. 110: «not faca por», [faça].

2.4 En aquest darrer apartat incloc els pocs casos que crec que hi ha deguts o bé a una mala lectura de l'original copiat, o bé a una mala lectura que ja oferia el text que serví de model al manuscrit Vat Lat 4806. Cal remarcar que al text de l'edició A aquests versos apareixen, excepte el del foli 25, en la forma que sembla la correcta, que és la que dono entre claudàtors.

- f. 12: «he bon armat», [ben].
- f. 20: «ab noves banyes», [manyes].
- f. 25v: «jove lo mort», [jove·l no mort]. Tant Chabàs com Miquel i Planas apunten en les seves edicions que hi ha aquí una evident confusió en el text —es tracta del cas de la viuda d'Olit—, ja que és la dona i no el marit jove la persona que porten a soterrar. Chabàs, malgrat tot, manté la incorrecció, i Miquel i Planas edita «ioue [l no] (lo) mort».
- f. 81v: «del sol verdesca», [salt].
- f. 94: «humiliat», [humilitat].
- f. 116: «ab tals portades», [porrades].

2.5 He comptabilitzat un total de 17 versos hipermètrics, que en tot el text de l'*Espill* constitueixen un percentatge de 0'1 %, evidentment del tot baix. Es fa difícil d'establir qui és l'autor d'aquests errors, si el mateix Jaume Roig o el copista del manuscrit Vat Lat 4806.

- f. 6: «per hun tall novell».
- f. 8v: «molt gran bandoler».
- f. 15: «ben encavalcat».
- f. 25: «dimecres apres».
- f. 26v: «pus clar e ben çert».
- f. 34v: «lanimab lo cos / cert yo dirte guos».
- f. 61: «balaxos, robins, / he granats, iacçins».
- f. 81v: «sa virginitat».
- f. 83: «pari fill etern». Rima amb «infern».
- f. 83: «pari fill Ihesus / Satan fon confus».
- f. 83: «pari redemptor / hi guovernador».
- f. 83v: «tots fentli presens / mirra, or y ensens».

En alguns casos l'error seria fàcil de corregir, bastaria amb suprimir un monosíl·lab o un prefix que no afegeixen diferències de significat importants al vers, com en els casos dels folis 6, 8v, 15, 26v, 34v, 61 i 81v. En el foli 34v, per exemple, només s'hauria d'eliminar l'adverbi «cert», forma que és emprada sovint per Jaume Roig per arrodonir les quatre síl·labes dels seus versos. I cal anotar que en el primer vers de la primera columna del foli esmentat, la paraula inicial és també «cert» («cert dos milles», diu el vers). En tots aquests casos, la paternitat del vers hipermètric podria ser atribuïda, amb cautela i sense una seguretat absoluta, al copista.

Els versos hipermètrics dels folis 25 i 83, on se'n concentren set, són de més difícil solució: l'element sobrer no pot ser substituït sense alterar el sentit del vers. Aquests difícilment podrien ser atribuïts al copista, a no ser que aquest hagués llegit una forma diferent a la del seu model. Remarquem que una desena de vegades un vers apareix amb una llicència fònica⁴⁸ que evita, precisament, la seva condició d'hipermètric (per exemple, també al foli 83, «del mon trent fum», «ves tal foscura» del foli 102). Llicències fòniques que gosaria afirmar que són obra de Jaume Roig.

Com que aquests versos hipermètrics també apareixen a l'edició A, podríem concloure que figuraven en el/s model/s que el copista del manuscrit Vat Lat 4806 i l'editor de la primera edició de l'*Espill* van fer servir.

48. El treball de Rosanna Cantavella citat a la bibliografia enumera les llicències fòniques usades a l'*Espill*.

Si repassem de manera global tots els errors estudiats fins aquí i ens basem en el càlcul matemàtic, ens adonarem que he comptabilitzat un total de 69 errors esmenats pel mateix copista i 50 que no va corregir.⁴⁹ Si tenim en compte que el manuscrit conté un total de 16.247 versos, i que no hi ha còpia sense faltes,⁵⁰ vistos els pocs errors que apareixen en el Vat Lat 4806, penso que podem continuar afirmant que el nostre copista era meticulós, precís, acurat, polit i conscient de la importància de la feina que feia. Havia de tenir per força alguna vinculació amb el món de la cultura i de les lletres, encara que fos només un diletant.

C. EL MANUSCRIT A LA BIBLIOTECA VATICANA

Se desconoce en qué circunstancias pudo el manuscrito en cuestión entrar a formar parte de la Biblioteca Vaticana; por nuestra parte, nos atreveríamos a formular la hipótesis de que la obra de Roig pasaría a Roma con los libros del cardenal, oriundo de Valencia, que luego fué papa con el nombre de Alejandro VI.

Són paraules de Ramon Miquel i Planas que podem llegir en la introducció a la seva traducció castellana de l'*Espill* de Jaume Roig.⁵¹

Roc Chabàs havia pensat abans, també, que la relació del manuscrit amb la Biblioteca Vaticana es podia establir a partir d'Alexandre VI. Segons Chabàs, no pogué ser el fill canonge de Roig, Jaume Honorat, qui escrivís el Vat Lat 4806 perquè aquest

nos revela mano joven y firme, y en 1492, cuando se hizo la copia, era ya de más de 50 años. Hemos visto ambas letras y resulta seguro este juicio. Acaso un sobrino ó escribiente avezado por el canónigo haría la copia para remitirla á Roma á Alejandro VI, á quien tanto tiempo representó aquí como Vicario general.⁵²

Josep Almiñana, seguint el criteri de Chabàs, indica que el manuscrit autògraf anà a parar a mans dels hereus en morir Jaume

49. Dels cinquanta errors no esmenats n'hi hauria 5 de conjuntius respecte a l'edició A.

50. DAIN (1964, 46), considera normal una falta per pàgina.

51. MIQUEL 1936-1942, 90.

52. CHABÀS 1905, 440.

Roig,⁵³ que el guardà Jaume Honorat, i que ell el trameté a la cort pontificia.

En conseqüència —afegeix—, gracies al papa valencià Aleixandre VI es pot exhibir hui en la mundialment famosa Biblioteca Apostolica Vaticana Llatina l'únic manuscrit conegut de l'obra de Jacme Roig titulada l'*Spill*.⁵⁴

Segons Miquel i Planas, en l'inventari dels béns posseïts per Jaume Roig i fet a la seva mort, no figura entre els seus llibres cap manuscrit de la seva obra. Miquel i Planas considera aquesta dada com a absolutament normal, perquè si realment existia cap manuscrit de l'*Espill* no devia ser considerat de valor comercial i per tant no calia que fos inventariat. Formula la hipòtesi que el dit manuscrit degué passar directament a les mans del fill, Jaume Honorat, «único capaz por su cultura literaria de estimar en algo los escritos de su padre; pero sobre esto, como hemos dicho, nada consta».⁵⁵

Però en la llista dels llibres inventariats a la mort de Jaume Roig —esdevinguda l'abril de 1478—, publicat per Roc Chabàs en un apèndix a la seva edició de l'*Espill*,⁵⁶ figuren dos llibres que per la poca precisió amb què són descrits bé podria ser algun d'ells el manuscrit autògraf de l'*Espill*. O qualsevol altra cosa. Porten el número 33 i 50 de l'inventari:

33. Item altre libre scrit en pergami, ab cubertes de fust, ab aluda vermella, intitulat...

50. Item un... scrit en pergami, ab cubertes de fust, ab cuyro negre.

Cal assenyalar que en la llista, encara que el títol o l'incipit d'un llibre no hi figurin, s'esmenta sempre la matèria de què tracta l'obra: de medecina, de cirurgia, d'astrologia.

Però tornem a la Biblioteca Vaticana. El manuscrit Vat Lat 4806 es troba recollit a la pàgina 359 del volum cinquè de l'*Inventarii codicum vaticanorum latinorum*, índex organitzat per Alessandro

53. ALMIÑANA 1990, I, 25. I assenyala encara que l'original autògraf va ser deixat per Jaume Roig a Joan Fabra segons es desprèn dels versos 1-8 de la Consulta de l'*Espill*, en una lectura excessivament literal del text.

54. *Ibid.*, p. 28. Més endavant corrobora l'opinió: el manuscrit Vat Lat 4806 és, diu, «una copia fidedigna que Jacme Honorat Roig, fill de l'autor, encomanà a persona entesa en caligrafia, a fi de remetre-la al seu arquebisbe, el futur papa Aleixandre VI.» (p. 150).

55. MIQUEL 1936-1942, 27.

56. CHABÀS 1905, 410-412. Sobre la biblioteca de Roig, vegeu CARRÉ 1993b.

Ranaldi, qui, sota el papat de Pau V (1605-1621), reordenà els manuscrits que posseïa la Biblioteca i n'establí les cotes definitives.⁵⁷ Aquest volum de l'inventari no està ni datat ni signat, com tampoc no ho està el quart. Però sabem qui copià el tercer: Emilio Florio, que morí el 1613.⁵⁸ El sisè volum va ser acabat el 1636 i el setè i darrer el 1643.⁵⁹ Per tant podem concloure que el volum cinquè va ser copiat entre el 1613 i el 1636. Al llom de l'enquadernació hi figuren les tres abelles de l'escut dels Barberini, el del papa Urbà VIII (1623-1644). Si l'enquadernació del volum fos coetània a la seva composició, podríem concloure que va ser copiat entre el 1623 i el 1636.

Es pot afirmar, doncs, que el 1636, i possiblement uns quants anys abans, el manuscrit que conté l'*Espill* de Jaume Roig formava part amb tota seguretat de la Biblioteca Vaticana. Però intentem de regular més aquesta data.

En l'esmentat volum cinquè de l'inventari ordenat per Ranaldi, el manuscrit de l'*Espill* forma part d'un bloc d'onze manuscrits que tenen un denominador comú: tots estan escrits en una llengua romànica de la Península Ibèrica, o molt propera geogràficament. I alguns en tenen encara un altre: haver format part de la biblioteca de l'humanista de Jesi, Angelo Colocci.

El manuscrit 4796 conté poesies en provençal d'Arnaut Daniel i Folquet de Marselha, amb la corresponent traducció italiana. Segons la nota que hi ha després de les poesies d'Arnaut Daniel, la traducció la va fer Bartolomeo Casassagia, per ordre de Pietro Summonte, i està adreçada a Angelo Colocci. El manuscrit ha estat datat el 1515.⁶⁰

Bartolomeo Casassagia, nascut probablement a Catalunya, residia a Nàpols, on es dedicà principalment als negocis. Era nebot del barceloní Antoni Garret, anomenat Il Cariteo, i mort aquest, Summonte va encarregar a Casassagia de fer l'esmentada traducció perquè «queste cose Limosine le legeva, et intendeva così bene, come il Zio, & non voglio dire migliore», com diu en una carta adreçada a Colocci, el 28 de juliol de 1515.⁶¹ El Cariteo, nascut a Barcelona

57. BIGNAMI 1973, 106.

58. *Ibid.*, p. 106.

59. *Ibid.*, p. 112.

60. LATTÈS 1931, 336.

61. La carta és transcrita per Erasmo Percopo (1892, 293-296).

cap el 1450, arribà a Nàpols el 1467-1468, i hi morí el 1514 o 1515. Considerat el millor dels poetes que cantà a l'amor a la cort dels aragonesos napolitans, i poeta polític oficial del Regne, escrivà i primer ministre de Ferran II, home de gran erudició que sabia grec i llatí, ocupà a l'Acadèmia napolitana un dels primers llocs. Representà, junt amb Sannazaro i Caracciolo, la literatura i l'art en llengua vulgar.⁶² El Cariteo va tenir un paper important en els estudis de la filologia romànica desenvolupats a Itàlia a partir de l'humanisme: ell despertà l'interès pels trobadors provençals, que llegia en el seu preciós *Libro Limosino*, cançonier provençal designat amb la lletra M, que avui es troba a la Biblioteca Nacional de París on porta la cota 12474 i que abans es trobava a la Biblioteca Vaticana (antic Vat Lat 3794).⁶³

Al Cariteo li pot ser atribuït el mèrit d'haver iniciat Angelo Colocci en l'estudi de la poesia provençal.⁶⁴ Exiliat de Nàpols al costat del rei Ferran, el Cariteo s'estigué a Roma els anys 1501-1503, on conegué Angelo Colocci, que l'introduí en el seu cercle acadèmic. Aquí el barceloní li parlà del seu *Libro Limosino* i d'unes traduccions a l'italià de Folquet de Marselha.⁶⁵

Pietro Summonte era un erudit i editor napolità que es relacionà també amb el cercle d'humanistes. Professor de gramàtica, poètica i retòrica al Studio Napoletano,⁶⁶ edità obres de Sannazaro, Pontano i Cariteo. Ell va salvar de la desaparició l'exemplar autògraf de l'*Arcàdia*.⁶⁷ Amic fraternal del Cariteo durant vint anys,⁶⁸ quan aquest fugí de Nàpols i els francesos li confiscaren totes les seves possessions, Summonte va tenir temps de guardar a casa seva tots els manuscrits que el Cariteo posseïa.⁶⁹ I Summonte proporcionà manuscrits a l'humanista Angelo Colocci: el *Libro Limosino* del Cariteo esmentat abans, que va interessar Mario Equicola i Isabella Gonzaga, marque-

62. Vegeu l'obra esmentada a la nota anterior.

63. DEBENEDETTI 1930, 143.

64. FANELLI 1967, 278.

65. PERCOPO 1892, 39.

66. MINIERI 1881, 418 i ss.

67. MERCATI 1939, 110.

68. PERCOPO 1892, 212.

69. *Ibid.* p. 25, nota 2.

sa de Màntua, va ser comprat per Pietro Summonte a la viuda del Cariteo, per encàrrec d'Angelo Colocci, el 1515.⁷⁰

Les traduccions d'aquest manuscrit, i un altre exemplar que es troba al còdex Vat Lat 7182, són el punt de partença dels estudis provençals de Colocci, i potser de Pietro Bembo.⁷¹

El manuscrit 4797, escrit en català, conté diversos textos mèdics, entre els quals cal destacar obres que pertanyen a l'*Articella*, com l'Isagoge de Johannitius (*Introductio in artim Tegni*) i els tractats galènics sobre l'orina i el pols (*Galinus di urinis et pulsibus*), així com el *Tractatus de viris et pulsibus* d'Antoni Ricart i una obra pretesament d'Arnau de Vilanova que porta per títol *Arnaldi de Villanova de regimini sanitatis tempore epidemia, et tempore pestis*, que segons Batllori és una falsa atribució.⁷² Vittorio Fanelli assenyala que Colocci va anotar al frontispici del manuscrit l'índex dels textos que conté. I afegeix que l'erudit que tingué un paper important en la discussió que sobre la llengua vulgar —o comuna, com preferia ell— mantingueren els humanistes a Itàlia a començament del xvi, no se sentia atret en realitat per la medecina, sinó que el seu interès a posseir aquest manuscrit es fonamentava en la llengua en què havia estat escrit.⁷³

El manuscrit 4798, escrit en castellà, conté la *Chronica Ruydias di Rebus Gotis in Castella regno*, acabada de copiar el 1498 pel batxiller Francisco de Arce. Aquest és un dels nombrosos manuscrits del segle xv que han conservat la *Cronica de Castilla*, refosa feta possiblement al segle xiii de la *Primera Cronica* d'Alfonso X el Sabio. Narra la crònica del Cid i els regnats complets de Fernando I, Sancho II i Alfonso VI.⁷⁴

Aquest manuscrit, que no té cap senyal extern d'haver pertangut a Angelo Colocci, potser es podria vincular amb el cercle de Nàpols si tenim en compte que durant el regnat del rei Ferran (1458-1494) les cròniques hi tingueren importància perquè eren una manera d'exaltar la dinastia aragonesa. La *Cronaca* de Ferraiolo narra, en

70. LATTÈS 1931, 313.

71. *Ibid.* p. 335.

72. BATLLORI 1947, II, 78.

73. FANELLI 1967, 282.

74. FAULIABER 1984, manuscrit n. 2.681. Vegeu també, CATALÁN 1962, 328.

napolità, des del viatge del Magnànim a Nàpols fins als fets esdevinguts entre el 1481-1498.⁷⁵

El manuscrit 4799 és una miscel·lània de textos religiosos escrits majoritàriament en català. N'hi ha algun en llatí, i també un glossari de mots llatí-català.

El manuscrit 4800 conté, en castellà, l'*Espejo de la vida humana* de Rodrigo Sánchez de Arévalo —que va ser bisbe de Zamora el 1467-1468—, copiat a Toledo pel batxiller Francisco de Arévalo i acabat el 1498. Cap dels inventaris moderns consultats no recull aquest manuscrit. Faulhaber (1984) cita diversos manuscrits que han conservat aquesta obra: amb el número 2121, agrupa diversos còdexs que es troben a distintes biblioteques: Madrid, Berlín..., i el número 3255 parla d'un exemplar que es troba en lloc desconegut i que és una còpia de 1481 i de copista anònim. Podria ser aquest el manuscrit Vat Lat 4800?

Al volum XV de l'*Archivio della Biblioteca Vaticana*, que conté l'Inventari Primer dels llibres de Colocci,⁷⁶ el llibre que porta el número 6 del foli 57 és esmentat així: *Roderici episcopi speculum in bona stampa* i el número 14 del foli 46, *Rodericus Zamorensis de potestate imperiali et regali*.⁷⁷ Colocci posseï, doncs, una còpia impresa de l'*Espejo de la vida humana*. Era seva també aquesta còpia manuscrita?

El manuscrit 4801 conté, en català, el *Libre dels escachs*, ordenat pel frare de l'orde dels predicadors Jaume de Casules, una traducció del llatí feta a partir d'un «molt bell horiginal», com es pot llegir a l'incipit del manuscrit. Es tracta d'una versió del *Solacium ludi schaccorum*, del dominic llombard Jacob de Cessoles, redactat poc abans del 1325 i que va ser traduït a diverses llengües vulgars.⁷⁸ Al català va ser traduït almenys dues vegades i se n'han conservat cinc manuscrits, un dels quals és aquest. Miquel i Planas informa de l'existència d'aquest còdex,⁷⁹ a partir d'unes indicacions facilitades

75. *Letteratura italiana*, 1982, VIII, pp. 257-258.

76. Vegeu més avall, p. 263.

77. Agraïxo a Rossella Bianchi la gentilesa que ha tingut en deixar-me consultar la seva transcripció d'aquest inventari.

78. Riquer 1985, III, p. 277.

79. *Bibliofilia*, I, 1911-1914, pp. 398-399.

per Nicolàs Antonio,⁸⁰ però confessa que no l'ha pogut localitzar: «diligències practicades no fa molt per a la coneixença d'aquest manuscrit, han donat resultat negatiu, ja que'ls bibliotecaris del Vaticà diuen no saber-ne rès absolutament».

L'enquadrernació d'aquest còdex és la mateixa que la del Vat Lat 4806, amb els mateixos escuts del Papa i el cardenal bibliotecari al llom. La lletra és semblant en ambdós manuscrits, i el Vat Lat 4801 no conté tampoc cap embelliment i les caplletres, que apareixen dibuixades, han estat primer escrites en petit i en tinta negra. Aquest manuscrit, però, està escrit a dues tintes, negra i vermella, usada aquesta darrera en les caplletres, els títols i els calderons. Podria ser el seu origen semblant al del Vat Lat 4806?

El manuscrit 4802 és l'únic exemplar no imprès que ens ha transmès les obres de Francesc Moner. Conté les seves dues novel·les, *L'ànima d'Oliver* i *La noche, más propiamente llamada Vida humana*, i quaranta-nou obres poètiques, entre les quals hi ha les *Cobles de les tisores*, el *Bendir de dones* i quatre poemes en castellà que no recullen ni l'edició A (Barcelona, 1528) ni C, impresa el 1871.⁸¹ Angelo Colocci, que va fer una traducció a l'italià de les novel·les de Moner, utilitzà aquest manuscrit: «Nel Cod. Vat Lat 4802 non c'è alcuna nota del Colocci, che pure era abituato a postillare libri e codici; tuttavia il confronto della traduzione coll'originale ci dà la certezza che egli se n'è almeno servito per tradurre, se pure non lo ha posseduto».⁸² Aquest manuscrit va ser recomanat a Colocci pel Cariteo.⁸³

El manuscrit 4803 és el famós *Cançoner portuguès*, un dels dos còdexs que ens han transmès les primeres obres de la lírica galaico-portuguesa i que ha estat editat per Ernesto Monaci.⁸⁴ Conté nombroses anotacions fetes per Angelo Colocci, amb la seva característica lletra descurada, i és ell qui ha permès que arribés fins a nosaltres. També Colocci va conservar el còdex conegut amb

80. *Bibliotheca Hispana Nova*, II, p. 404.

81. VEGETI COCOZZELLA 1970, especialment pp. 91-93.

82. FANELLI 1967, 286.

83. SCUDIERI 1972, 179.

84. MONACI 1875.

el nom de Colocci-Brancuti, que es troba actualment a la Biblioteca de Lisboa (cota 10991). I aquest és un dels grans mèrits que els estudiosos li reconeixen, haver conservat aquests dos cançoners de la lírica galaico-portuguesa: «On peut donc dire que c'est à Colocci que le Portugal doit la conservation d'une bonne partie de sa poésie nationale antérieure au xve siècle, car, en dehors du *Cancionero de Ajuda*, il n'existe pas d'autre grand recueil que ceux-ci».⁸⁵

El manuscrit 4804 conté l'única versió en català, manuscrita, que se'ns ha conservat de la *Chirurgia magna* de Guy de Chauliac.⁸⁶ Segons Vittorio Fanelli,⁸⁷ el còdex, que és un dels més interessants del grup (apareix miniat i escrit en caràcters gòtics), va pertànyer a Angelo Colocci, ja que correspon al volum 28 de la sisena capsa de l'inventari del còdex Vat Lat 3958, que és l'*Inventari Segon* dels llibres posseïts per Colocci.⁸⁸

El manuscrit 4805, amb la mateixa enquadernació que els còdexs 4801 i 4806, és una traducció al castellà d'un *Tractatus de consciencia*, que conté anotacions als marges en castellà i en llatí que no han estat fetes per Angelo Colocci.

El manuscrit 4806, l'últim d'aquest grup, és el que conté l'*Espill* de Jaume Roig.

D'aquest conjunt d'onze manuscrits en tenim cinc (el 4796, 4797, 4802, 4803 i 4804) que van pertànyer a Angelo Colocci, que posseïa també una còpia impresa d'una obra que figura en aquest grup manuscrita (4800). Hi ha un altre còdex, el 4789, que per la temàtica també es podria vincular al cercle aragonès de Nàpols.⁸⁹

Angelo Colocci (1474-1549) és una figura important en el camp de la romanística sobretot gràcies a la seva biblioteca. Home erudit i interessat per les llengües, clàssiques i vulgars, sense tenir-ne, però,

85. LATTÈS 1931, 334. Sobre Colocci: la transmissió de manuscrits catalans, vegeu CARRÉ 1993a.

86. Segons Batllori (1947) existeix només aquest manuscrit i l'edició de Barcelona de 1492 de l'obra del cirurgià vinculat amb la Universitat de Montpeller.

87. FANELLI 1967, 283.

88. Vegeu més avall, p. 263.

89. En la seva llarga estada a Roma, Antoni Bastero va estudiar aquest grup de manuscrits perquè fragments dels textos mèdics del 4797, de l'obra de Guy de Chauliac (4804), del *Libre dels escachs* (4801), de la miscel·lània de textos religiosos del 4799 i de l'*Espill* de Jaume Roig (4806), apareixen copiats, junt amb altres textos, al manuscrit 239 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, manuscrit que és un dels quatre *Zibaldone* que va compilar l'erudit català, segons l'*Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona* (Madrid, 1958, vol. 1).

un coneixement profund, es dedicà tota la seva vida a col·leccionar manuscrits i llibres impresos. Els manuscrits més preciosos de la seva biblioteca són el *Virgilio Mediceo* (que, després d'haver passat per la Biblioteca Vaticana es troba avui a la Laurenziana) i el *Libro de varie romanze volgare* (Vat Lat 3793), el més preuat cançoner italià, que conté poesia àulica siciliana del final del segle XII. Ambdós textos serien un testimoniatge de la seva duplicitat d'interessos, com a filòleg i com a humanista.⁹⁰

Colocci va animar la vida cultural romana fundant una acadèmia a casa seva, situada als «Orti detti dell'Acqua Vergine» i que funcionà des del 1498.⁹¹ Seguia una tradició, i reunia a casa seva els erudits més il·lustres del moment (era amic de Sannazaro, Bembo...), tant romans com forasters (Cariteo la va freqüentar durant la seva estada a Roma), als quals Colocci passava els seus manuscrits. Als Horts de l'Acqua Vergine, doncs, es confrontaven paraules, glosses, llistes de mots..., i es parlava de llengua.⁹²

Angelo Colocci va estar també estretament vinculat amb la cúria pontificia. Hi entrà a treballar el 1505 i hi ostentà els càrrecs de mestre del Registre de les Lletres Apostòliques, procurador de la Sacra Penitenciaria, sol·licitador de les Lletres Apostòliques, secretari apostòlic i notari de la Camera Apostolica.⁹³ Hi estigué fins el 1527. Deu anys després va ser nomenat bisbe de Nocera.⁹⁴

Però tornem als seus llibres i als onze manuscrits de la col·lecció Vaticana Latina. Sabem que el Cariteo va fer conèixer dos d'aquests manuscrits a Colocci, i que a través del barceloní establert a Nàpols, Colocci els va afegir a la seva biblioteca. Vittorio Fanelli apunta en aquest sentit que el Cariteo era una font important per a la biblioteca de Colocci:

Dobbiamo pensare che la maggior parte dei preziosi codici provenzali e portoghesi, come pure le due novelle di Francisco de Moner, il dizionario francese, le opere di medicina spagnole ed altri codici e libri in lingua iberica siano arrivati in mano al Colocci per il tramite o per l'interessamento del Chariteo.⁹⁵

90. LATTÈS 1931, 341.

91. Vegeu el *Dizionario degli italiani*, sv «Colocci».

92. *Letteratura italiana*, VI, p. 506.

93. FANELLI 1979, 170.

94. Vegeu el *Dizionario degli italiani*.

95. FANELLI 1969, 13, nota 20.

Segons el mateix Fanelli, tots aquests manuscrits els degué obtenir abans del 1527, l'any del Saqueig de Roma, perquè després d'aquesta data Colocci ja no es relacionà amb literats catalans o espanyols.⁹⁶ Però gosaria afirmar que possiblement ja els tenia abans del 1515, any en què el Cariteo ja era mort i data de la carta que Summonte va escriure a Colocci en enviar-li les traduccions de Casassagia.

Si aquesta hipòtesi és certa i tenint en compte que en aquest grup hi ha més manuscrits que van pertànyer amb tota seguretat a Angelo Colocci, no podríem pensar que els restants manuscrits del grup, per una qüestió de col·locació, van formar part de la biblioteca de Colocci, on havien arribat a través del Cariteo? No podríem pensar que el manuscrit Vat Lat 4806 que conté l'*Espill* de Jaume Roig va entrar a la Biblioteca Vaticana a començament segle XVI i que havia pertangut abans a l'humanista de Jesi?

Vittorio Fanelli va ser el primer a llançar aquesta segona hipòtesi. En les seves «Note sulla diffusione della cultura iberica a Roma»⁹⁷ analitza aquest grup d'onze manuscrits i diu:

Seguitando l'esame del gruppo di codici che c'eravamo proposto, troviamo il 4805 che contiene in lingua spagnola due operete sull'origine della coscienza e sul peccato mortale e non ha segni di appartenenza; cosa che va detta anche per il 4806 che è la nota opera catalana *Llibre de les dones* o *Spill* di Jaume Roig, tramandataci dal solo codice vaticano. Come si vede degli undici codici considerati cinque provengono quasi con certezza dalla biblioteca del Colocci e non si può escludere che anche gli altri gli siano appartenuti.⁹⁸

Scudieri Ruggieri recull també aquesta hipòtesi de Fanelli, i en parlar de les novel·les de Moner es pregunta, sorpresa i sense trobar-hi resposta, per què Colocci s'interessà només per aquestes obres menors i no, per exemple, per *Lo Somni* de Bernat Metge, o les novel·les de Diego de San Pedro o el *Siervo libre de amor* de Juan Rodríguez del Padrón.⁹⁹

No he sabut trobar cap dada certera, infalible, que corrobori que Colocci va posseir el Vat Lat 4806. Però tampoc cap que ho

96. FANELLI 1967, 279-280.

97. FANELLI 1967, 277-288.

98. *Ibid.*, p. 285.

99. SCUDIERI 1972, 177-178.

negui rotundament. En aquest sentit es podria fer una objecció contundent a la hipòtesi, i és que Colocci acostumava a escriure notes en els seus manuscrits, de manera que la seva lletra inconfusible és una clara prova de pertinença. I al Vat Lat 4806 la mà de Colocci no hi és, amb tota seguretat no són seves les dues anotacions al marge que hi ha als folis 58 i 77.¹⁰⁰ Colocci escrivia molt en els seus manuscrits, però no sempre: el Vat Lat 4802 tampoc no conté cap anotació seva i és segur que el va fer servir en les seves traduccions. Samy Lattès (1931, 319) apunta que hi ha més casos com aquest: «dans beaucoup de manuscrits que l'on peut revendiquer avec certitude à la bibliothèque de Colocci grâce aux indications de l'*Inventario* [es refereix a l'*Inventari Segon*], aucun signe extérieur ne révèle cette origine». La hipòtesi continua, doncs, en peu.

A la mort d'Angelo Colocci, esdevinguda a Roma el 1549, els seus llibres, que pertanyien per dret a l'administració pontificia, van ser dipositats al guarda-roba del Palau Vaticà, excepte una capsa que el papa Pau III va ordenar al cardenal Sirleto que confegís i que portés al cardenal Cervini, llavors cardenal bibliotecari de la Biblioteca Vaticana, perquè els guardés a la biblioteca pontificia. Aquesta capsa triada per Sirleto contenia, entre altres còdexs, el famós *Virgilio Mediceo*.

Alguns dels llibres que quedaren al guarda-roba van romandre allà durant diversos anys, seguint la voluntat dels hereus llunyans de Colocci, i van entrar a formar part de la Biblioteca Vaticana el 1558.¹⁰¹ D'altres van ser comprats per Fulvio Orsini i van ingressar a l'esmentada biblioteca el 1602.¹⁰² En l'inventari de manuscrits i llibres que posseí Fulvio Orsini, publicat per Nolhac, només hi figuren set textos en llengua provençal i cap en castellà o català. Aquests set textos han estat tots identificats amb manuscrits coneguts, i per tant no podem pensar que Orsini hagués posseït també el Vat Lat 4806.

Així doncs, d'haver format part de la biblioteca de Colocci, el manuscrit que conté l'*Espill* havia d'entrar a la Biblioteca Vaticana o bé el 1549, amb la capsa de Sirleto, o bé el 1558. Existeix un

100. Agraïeixó a Rossella Bianchi la verificació cal·ligràfica que va fer.

101. FANELLI 1979, 1.

102. VEGGIU NOLHAC 1976.

inventari dels llibres que contenia aquesta capsa, al manuscrit Vat Lat 3963. En la transcripció que en va fer Giovani Mercati¹⁰³ hi apareixen dos llibres escrits en una llengua romànica de la Península Ibèrica:

— n. 128 Libro di Techne in lingua spagnola

— n. 133 Libro in lingua spagnola vulg. (cal assenyalar que per a Colocci «spagnola» tant podia voler dir castellana, com catalana, com portuguesa).

Tenim encara dos inventaris més dels llibres de Colocci: l'anomenat *Inventari Primer*, que va ser fet per ell mateix i és conservat al volum XV de l'*Archivio della Biblioteca Vaticana*, folis 41-60. Hi he comptabilitzat més de cinc-cents volums, entre manuscrits i llibres impresos, cap dels quals, però, no s'adaptaria a les característiques del Vat Lat 4806. Alguns dels que apareixen a la llista es podrien relacionar amb el Vat Lat 4800.

I l'*Inventari Segon*, que es troba al còdex Vat Lat 3958, ff. 184-196, i està datat el 27 d'octubre de 1558. Són 10 capsas de llibres, un total de 557 volums, 503 manuscrits i 54 llibres impresos.¹⁰⁴ A la tercera capsa hi havia:

— n. 15 Libro volgare de varie romanze in perg. (és el cançoner italià, Vat Lat 3793, segons Lattès).

— n. 50 Astronomia judiciaria in bam., ser. volgare

— n. 56 Libro volgare dell'Insole in bam.

— n. 58 Libro de Abaco volgare in bam.

A la cinquena capsa,

— n. 46 Libro volgare di geometria

I a la sisena,

— n. 4 Libro in lingua spagnola

— n. 18 Libro sapgnolo di romanze (un manuscrit de lais portuguesos, segons Lattès).

— n. 28 Libro de cirurgia in lingua spagnola (el còdex Vat Lat 4804 segons Fanelli).

— n. 41 Un libro sapgnolo di romanze (un altre manuscrit de lais portuguesos, segons Lattès).

103. MERCATI 1937, «Il soggiorno del Virgilio Mediceo a Roma», 543-544.

104. LATTÈS 1931, 316.

El llibre que porta el número 133 del Vat Lat 3963 —la capsa de Sirleto—, i el número 4 de la sisena capsa de l'*Inventari Segon*, no podrien al·ludir al manuscrit Vat Lat 4806? Suposo que sí. Però podrien referir-se també a qualsevol altre còdex.

Si suposem que el manuscrit Vat Lat 4806 va arribar a la Biblioteca Vaticana de Roma amb els llibres d'Angelo Colocci, i que aquest el va obtenir a través del Cariteo, podríem plantejar-nos encara una altra incògnita per resoldre: on va ser copiat el manuscrit, a Nàpols o al Regne de València? Posada a aventurar una hipòtesi, diria que al Regne de València.¹⁰⁵

L'anàlisi de la filigrana del paper, una mà amb estrella i la lletra F al palmell, m'ha permès d'establir la data de composició aproximada del manuscrit entre el 1479 i el 1505. Que el paper amb la marca de la mà amb l'estrella era utilitzat a València, i en altres indrets del territori peninsular de la Corona, ho proven diversos documents: Serrano Morales (1898-1899) en cita uns del 1476 i del 1478 que testimonien que a València s'importava de Gènova paper amb l'esmentada filigrana.¹⁰⁶ Lambert Palmart, l'impressor de les *Trobes en lahors de la Verge Maria* del 1474, utilitza per a aquesta obra paper amb la filigrana de la mà amb estrella.¹⁰⁷ A Catalunya hi ha paper datat el 1497 amb aquesta filigrana¹⁰⁸ i fins i tot un paper d'aquest tipus va ser utilitzat a Barcelona com a garantia d'un violari segons un document del 1498.¹⁰⁹

El paper amb aquesta filigrana, una mà amb estrella, era un paper de bona qualitat, un dels més cars de l'època, i generalment provenia

105. Hi ha altres còdexs que han estat escrits al territori peninsular de la Corona d'Aragó i traslladats a Nàpols en l'època en què presumeixo que ho devia ser el manuscrit únic de l'*Espill*: el manuscrit B de l'*Arbre d'honor* de Gabriel Turell (volum factici que conté el text català de les obres de Turell, una versió castellana i una d'italiana incompleta) fou propietat de Francí Blanch, gentilhome i criat de Ferran II que passà a Nàpols amb les tropes de Ramon Cardona el 1510. Els seus successors van fer traduir el llibre a l'italià en diverses etapes (vegeu l'edició de Cecília Burgaya, ENC, n. 131, Barcelona, 1992, p. 34).

106. Els germans d'origen alemany Jacob i Felip Vizlant n'importen el 1476, i Miquel de Miracle el 1478, que el compra als mercaders de Gènova establerts a València Joan i Antoni Berniço (SERRANO 1898-1899, 605).

107. *Ibid.*, p. 432.

108. MADURELL 1972, I, 192.

109. MADURELL 1955, 267-268: els impressors alemanys establerts a Barcelona Joan Lucshner i Joan Rosenbach —el qual residí a València entre el 1490 i el 1492— cedeixen a Pere Miquel Carbonell un violari el desembre de 1497 per 33 lliures i 14 sous, i li donen com a garantia 10 bales de paper de la marca de la mà amb l'estrella.

de la Ligúria, de la zona propera a Gènova. Segons Briquet, la mà és una de les filigranes més usades, a Gènova i al Piemont, i des del final del segle xv els fabricants de paper hi posen al palmell la seva inicial perquè la marca de la mà sense cap signe específic havia esdevingut banal.¹¹⁰ L'existència de documents a l'Arxiu de l'Estat de Gènova, datats el 1492-1494, amb la filigrana de la mà amb estrella i la lletra F, podria ser una prova contundent de la procedència genovesa d'aquest tipus de paper. Els documents de 1492 de Barcelona, que segons Chabàs també tenen idèntica marca, i el manuscrit Vat Lat 4806, podrien haver estat escrits en un paper importat. Sabem que a la Corona d'Aragó s'importava paper de la zona de Gènova. I que hi havia paperaires genovesos, la majoria provinents de Voltri —una de les zones papereres de la Ligúria més importants—, establerts en terres de la Corona. Concretament a Catalunya, a Martorell, s'instal·len el 1477 els germans Tomàs i Francesc Guerçó, els únics que he sabut trobar amb alguna F en les seves inicials.¹¹¹

El copista autor del manuscrit Vat Lat 4806 no hi ha dubte que utilitzà un paper d'òptima qualitat per copiar l'*Espill* de Jaume Roig, dada que cal afegir en favor seu a l'hora d'imaginar-lo com un copista pulcre, meticulós i acurat. El tipus de lletra revela una mà de procedència catalana. I això, juntament amb tot el que acabo d'exposar sobre la filigrana, em permet aventurar la hipòtesi que el manuscrit va ser copiat al Regne de València damunt un paper que havia estat importat de Gènova, o si més no, fabricat a la Corona per algun fabricant procedent de la Ligúria que havia fixat la seva residència en terres catalanes. Caldria localitzar una indústria paperera, aquí o al nord-oest d'Itàlia, que hagués produït paper amb la filigrana de la mà amb estrella entre els anys 1479 i 1505, i que tingués una F en alguna inicial. De trobar-la, es podria parlar amb més seguretat de la procedència exacta del paper que va servir de suport al manuscrit Vat Lat 4806.

Una vegada a Itàlia, algú, ignorem per quina raó, va escriure unes notes que semblen proves de ploma al darrer foli del manuscrit, al verso del 119. Em refereixo a les «proves de ploma sense

110. VEGETI BRIQUET 1923.

111. MADURELL 1972, I, 368 i ss.

importància» que esmentaren Morel-Fatio i després Roc Chabàs. Són tres frases en llatí i amb alguna paraula o grafia italianes, escrites en una escriptura itàlica que segueix el cànon de Ludovico degli Arrighi, vigent a Itàlia al final del segle xv i començament del xvi.¹¹²

Vet aquí la primera:

Somnia ne cures nam mens humana volluntas.

És una variant (amb unes estranyes doble erra i doble ela. Potser no era massa destre en llatí el qui ho va escriure) d'un díptic de Cató que diu així:

*Somnia ne cures, nam mens humana, quod optat,
Dum vigilat, somno decepta frequenter adoptat.*

díptic II, 31¹¹³

I la segona:

*Mag(nifi)co ac potenti domino D. Tiberto Brandolino, equiti
aurato ac comiti domino suo obs(e)r(vandissi)mo et cetera(?)*

Algú s'adreça, doncs, a un cavaller que devia tenir alguna importància i que s'anomena Tiberto Brandolino. Una consulta al *Dizionario degli italiani* ens revela que la família Brandolini no era pas vulgar al final del segle xv i començament del xvi. N'hi ha tres branques, la de Florència d'un costat i la de Valmareno i Bagnacavallo d'un altre. Aquestes dues darreres branques estaven emparentades entre si.

Dels Brandolini de Florència —una de les famílies més il·lustres de la ciutat—, Aurelio Lippo i Raffaele Lippo són els més notables: dos germans poetes que van emigrar a Nàpols el 1466, on es relacionen amb el cercle d'intel·lectuals creat a la cort aragonesa. Al final de segle s'instal·len tots dos a Roma, on obtenen els favors dels Papes i Aurelio entra en contacte amb l'Acadèmia Romana, i Raffaele, el germà petit, amb la cúria pontificia.

A la branca de Bagnacavallo —o de Forlì— els Brandolini destaquen tots per haver seguit la carrera de les armes. Aquesta és una família que donarà braus «condottieri» que lluitaran al servei de la República de Venècia, però també dels ducs de Milà, o dels

112. CASAMASSIMA 1962.

113. WALTHER 1967, V, 72.

papes. Un Tiberto Brandolini (mort el 1462) féu armes al servei de Venècia, el 1443 lluità contra Alfons d'Aragó, i després de passar-se al servei dels milanesos el 1453, morí a la presó de Francesco Sforza. Aquest Tiberto Brandolino era un home cruel i sense escrúpols, coratjós, però sense habilitat política, que no pot ser considerat un soldat de primer ordre.

El seu nét, Tiberto Brandolini (1470 aprox.-1531), cavaller bregós, va ser un dels principals membres del partit gibel·lí de la ciutat de Forlì, on juntament amb els Ordelaffi i els Numai, lluità contra la política pontifícia. Féu armes al servei de la República de Venècia, a l'exèrcit de Giovanni Gonzaga, marquès de Màntua, i més tard s'incorporà a les files de Francesco Maria Della Rovere, duc d'Urbino i un dels més irreductibles adversaris del pontificat.

A Forlì, que el va veure néixer, tingué un pes considerable com a ciutadà: quan el 1502 Lucrècia Borja (casada amb Alfons, el primogènit d'Ercole d'Este, duc de Ferrara), acompanyada pel seu germà Cèsar i 450 cavallers, va visitar la ciutat al mes de gener, va ser molt ben rebuda i acollida amb el seu seguici a les cases dels nobles, entre els quals s'hi comptava la de Tiberto Brandolini.¹¹⁴

El control de Forlì —i de la Romagna— havia estat clau des de la invasió de Carles VIII tant per als francesos i als Sforza com també per als aragonesos, els florentins i el Papa. La ciutat havia estat governada pels Ordelaffi durant segles fins que Girolamo Riario, nebot de Sixt IV, va ser investit senyor de Forlì pel pontífex el 1480. Casat amb Caterina Sforza —filla il·legítima de Galeazzo Maria Sforza, futur duc de Milà— i assassinat el 1488, Riario provocà constants enfrontaments entre els seus partidaris i els Ordelaffi, Brandolini i Numai, que volien sostreure la ciutat del domini de l'Estat Pontifici.

Després de saquejos de cases d'uns i altres, de morts i crueltats, d'una guerra que quasi significà la destrucció de Forlì, la solució pacífica arribà el gener de 1507 amb la visita a la ciutat del papa Juli II, que hi vingué acompanyat de 24 cardenals per posar pau entre els dos bàndols enemics.¹¹⁵ Forlì restaria en poder de l'administració pontifícia, però els gibel·lins obtindrien garanties d'igualtat política amb els güelfs.

114. BONOLI 1661, 284.

115. *Ibid.*, 296.

Comencen dos segles de tranquil·litat. Els dos bàndols governaran a partir d'ara la ciutat, seguint les directrius assenyalades per la cúria pontificia. Quan el 1513 Lleó X ordenarà la reforma del Consell Gran de la ciutat, decidirà que 16 ciutadans la portin a terme. El primer de tots és el comte Tiberto Brandolini, i els altres pertanyen tant al bàndol dels defensors dels Riario com al dels Ordelaïff i Numai.¹¹⁶

Només he sabut trobar una referència literària d'aquest personatge: al manuscrit 1732 de la Biblioteca Casanatense de Roma, *Variorum Carmina atque Orationes*, datat al final del xv, hi ha un epitafi en llatí dedicat a Tiberto Brandolini, al verso del foli 19.¹¹⁷ Però m'atreveria a dir que es tracta de l'avi i no del nét, que és el que apareix mencionat al manuscrit Vat Lat 4806: el poema, escrit en dístics elegíacs, està dedicat a Tiberto Brandolini, «el més il·lustre en les armes», «el lluitador i soldat més fort» que, tancat pel ferro de les presons enemigues, es donà mort a si mateix clavant-se el seu punyal.¹¹⁸

La tercera frase llatina del darrer foli d'aquest manuscrit que conté l'*Espill* de Jaume Roig és la més complicada de desxifrar: *O lux michi grata q(ui)es: o tam sperat(a): locho et Cap(itu)lo: supperius anotatis tu deinch (?): R(everendissi)mo Car(dina)le: S(anc)to Georg p(ad)re signar(e) si voll chi non te ador(are) sustulit.*

S'hi menciona un cardenal de l'església de San Giorgio in Velabro, que pel que sembla havia de tenir al seu càrrec la signatura apostòlica.

Entre els darrers decennis del segle xv i la primera meitat del xv només hi va haver tres cardenals amb aquest títol: Raffaele Sansone Riario (que l'ostentà entre el 1477 i el 1517), Franciottus de Ursinis (entre el 1517 i el 1519) i Girolamo de Grimaldis (entre el 1528 i el 1543).¹¹⁹

116. *Ibid.* p. 302.

117. KRISTELLER 1967, II, 103.

118. L'epitafi diu així: *Epitaphium D. Tiberti Brandolini clarissi/ mi armorum a se ipso interempti/ Qui pugil ac miles fueram fortissimus idem/ Martis et armorum dux et alumnus atrox/ quem ferus armatum nusquam perterruit hostis/ seua nec hostili spicula torta manu/ inclusum ferro dum claustra hostilia seruant/ corporeeque patet spes data nulla fuge/ haud forti Catone minor Brutone secundus/ interimor propia confodiorque manu.* No apareix recollit a BERTALOT 1985. Tot el meu agraïment per a Jaume Turró, l'ajut del qual ha estat de gran valor per a la correcta interpretació del text.

119. EUBEL 1923, III, 83.

L'únic de tots tres que posseí el càrrec de protonotari és el primer, Raffaele Riario. Nascut el 1460, era nebot segon de Sixt IV i nebot directe de Girolamo Riario, senyor de Forlì. Personatge important dins de la cúria pontificia —en va ser també camarlenc, degà del Sacre Col·legi, i hi obtingué el càrrec de protodiaca—, era ell qui proclamava l'elecció dels papes des de la finestra de l'església de Sant Pere. Ell va coronar Juli II.¹²⁰ Ell va ser també candidat a ocupar la cadira pontificia, a la mort d'Alexandre VI i a la de Juli II.¹²¹

No hi ha cap dubte que el cardenal Riario va ser un personatge rellevant. Però també un personatge conflictiu. Portava una vida dissipada, excessivament mundana i lliurat al joc,¹²² encara que en aquest aspecte no s'allunyava gaire dels seus companys de generació. Mantingué una agosarada actitud política: intervingué en la Conjura dels Pazzi el 1478, que costà la vida a Giuliano de Médici i ferí greument Lorenzo de Médici —oncle i pare respectivament del futur Lleó X— i que desencadenà una llarga guerra entre Sixt IV i Ferran de Nàpols d'una banda i Florència de l'altra.¹²³ I participà en la conjura ordida contra Lleó X el 1517, que, un cop descoberta, costà la vida al cardenal Petrucci i a Riario la desposseïció de tots els seus béns i dignitats eclesiàstiques. El perdó li arribà només perquè, malgrat tot, Riario era un personatge estimat: tota Roma estava al seu costat, i fins i tot el rei d'Anglaterra Enric VIII intervingué al seu favor. Lleó X el perdonà i li restituí les dignitats, però només a títol honorífic. Riario marxà a Nàpols i morí aviat, el 1521.¹²⁴

Raffaele Riario també jugà el seu paper en la vida cultural de Roma. Amic d'Erasme,¹²⁵ va fer construir el Palau de la Cancelleria, comprà nombroses antiguitats... però sobretot es distingí per la seva tasca com a promotor de teatre. Allotjava els actors al pati del seu palau i posava en escena obres de les quals n'havia fet ell mateix l'adaptació.¹²⁶

120. BURCKARDI 1937, 760-761.

121. PASTOR 1912, III, 528, i IV, I, 15.

122. *Ibid.*, III, 263.

123. *Enciclopedia Italiana*, Instituto Giovanni Treccani, 1930, XXVI, 561, sv «Pazzi».

124. PASTOR 1912, IV, I, 116-124.

125. *Ibid.* III, 722.

126. El 1480 es representà la seva *Conversió de Sant Pau*, vegeu *Letteratura italiana*, VIII, 444.

Era també molt amic d'Angelo Colocci,¹²⁷ amb el qual devia relacionar-se al Vaticà i a l'Acadèmia colocciana. Colocci, amb motiu del perdó atorgat a Riario per Lleó X, exaltà en un poema la generositat del pontífex.¹²⁸

I estigué vinculat amb Forlì, on per força havia de trobar-se amb Tiberto Brandolini, al bàndol contrari. Hi anà el 1485 a visitar el seu oncle,¹²⁹ hi va ser enviat des de Roma per Innocenci VIII a la mort de Girolamo Riario el 1488, i estigué present en la presa de possessió del govern de la ciutat de Caterina Sforza.¹³⁰ Sis anys més tard, exortà Caterina Sforza a unir-se al rei de Nàpols contra els francesos,¹³¹ i finalment va ser un dels 24 cardenals que partiren de Roma amb Juli II per pacificar Forlì i la Romagna el 1507.¹³²

Davant de tot això, hem de continuar pensant que les frases escrites en llatí al final del manuscrit Vat Lat 4806 són apunts de ploma sense importància, o podem veure-hi dades que ens ajudaran a perfilar una mica més la història del manuscrit? M'inclino per aquesta segona hipòtesi, i per creure que l'esment de Tiberto Brandolini i Raffaele Riario en un mateix paper no és una simple casualitat. Homes que van pertànyer a dos grups oposats (l'un era un soldat que lluità contra els pontífexs, l'altre un cardenal representant de la cúria i home promotor de la cultura), només es poden relacionar entre si a Forlì, i amb motiu de la pau establerta per les accions diplomàtiques de Juli II el 1507.

Podríem pensar que el verso del foli 119 del manuscrit Vat Lat 4806 va ser escrit aquest mateix any i amb motiu d'aquest significatiu esdeveniment. Si això fos cert, voldria dir que en aquesta data Angelo Colocci ja posseïa el còdex esmentat, que podia haver ensenyat al cardenal Riario pels passadissos de la Biblioteca Vaticana o pels Horts de l'Acqua Vergine on possiblement es devien haver trobat més d'un cop.

127. FANELLI 1969, 36, nota 44.

128. CANCELLI 1822, 7.

129. BONOLI 1661, 253.

130. *Ibid.*, 266.

131. *Ibid.*, 270-271.

132. BERNARDI 1895-1897, II, 188.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- ALMIÑANA 1990: Josep Almiñana Vallès; Jaume Roig, *Spill*, València, 3 vols.
- ASPERTI 1986: Stefano Asperti, «Flamenca e dintorni. Considerazioni sui rapporti fra Occitania e Catalogna nel xiv secolo», *Cultura Neolatina*, pp. 59-103.
- BASTERO 1724: Antoni Bastero, *La crusca provenzale*, Roma, 1724.
- BATLLORI 1947: Miquel Batllori; Arnau de Vilanova, *Obres catalanes*, ENC 55-56, vol. 2, Barcelona.
- BERNARDI 1895-1897: Andrea Bernardi, *Croniche Forlivesi dal 1476 al 1517*, Bologna, 2 vols.
- BERTALOT 1985: Ludwig Bertalot, *Initia humanistica latina*, Tübingen.
- BIGNAMI 1973: Jeanne Bignami, *La bibliothèque vaticane de Sixte IV à Pie XI*, Studi e Testi, n. 272, Ciutat del Vaticà.
- BOHIGAS 1985: Pere Bohigas, *Sobre manuscrits i biblioteques*, Abadia de Montserrat.
- BONOLI 1661: Paolo Bonoli, *Istorie della città di Forlì*, Forlì.
- BRIQUET 1888: C.-M. Briquet, «Les papiers des archives de Gènes et leurs filigranes», *Atti della società Ligure di storia patria*, XIX, Gènova.
- BRIQUET 1923: C.-M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*, Leipzig.
- BURCKARDI 1937: Johannis Burckardi, *Liber Notarum (1483-1506)*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, t. 32, Bolonya.
- CANCERELLI 1822: Francesco Cancerelli, *Notizie del Cardinale Raffaello Riario*, Roma.
- CANTAVELLA: Rosanna Cantavella, *La morfologia verbal a l'Espill de Jaume Roig (una aplicació informàtica)*. Tesi de llicenciatura inèdita. Universitat de València, 3 vols.
- CARRÉ 1993a: Antònia Carré, «Angelo Colocci i la literatura catalana», a les *Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de literatura Medieval*.
- CARRÉ 1993b: Antònia Carré, «La biblioteca del metge Jaume Roig», a l'*Anuari de Filologia*, Universitat de Barcelona, XVI, any 1993, secció C, n. 4, pp. 23-36.
- CASAMASSIMA 1962: Emanuele Casamassima, «Ludovico degli Arrighi detto Vicentino, copista dell'*Itinerario del Varthema*», *La Bibliofilia*, any LXIV.
- CATALÁN 1962: Diego Catalán, *De Alfonso X al Conde de Barcelos*, Madrid, 1962.
- CHABÀS 1905: Roc Chabàs; Jaume Roig, *Spill o Libre de les dones*, Barcelona.
- COCOZZELLA 1970: Peter Cocozzella; Francesc Moner, *Obres Catalanes*, ENC, 100, Barcelona.
- DAIN 1964: A. Dain, *Les manuscrits*, París.
- DEBENEDETTI 1913: Santorre Debenedetti, «Le ansie di un bibliofilo durante il Sacco di Roma», *Mélanges offerts à M. Emile Picot*, I, París, pp. 511-514.
- DEBENEDETTI 1930: Santorre Debenedetti, «Tre secoli di studi provenzali (xvi-xviii)», *Provenza e Italia*, I, Florència, pp. 143-181.
- EUBEL 1923: Conradus Eubel, *Hierarchia Catholica medii et recentious aevi*, Monasterii.

- EUSEBI 1973: Mario Eusebi, «La tradizione dello *Spill* di Jaume Roig», *Cultura Neolatina*, XXXIII, pp. 356-359.
- FANELLI 1967: Vittorio Fanelli, «Note sulla diffusione della cultura iberica a Roma», *Studi romani*, XV, pp. 277-288.
- FANELLI 1969: Vittorio Fanelli; Federico Ubaldini, *Vita di Mons. Angelo Colocci*, Studi e Testi, 256, Ciutat del Vaticà.
- FANELLI 1979: Vittorio Fanelli, *Richerche su Angelo Colocci e sulla Roma cinquecentesca*, Studi e Testi, 283, Ciutat del Vaticà.
- FAULHABER 1984: Charles Faulhaber, *Bibliography of Old Spanish Texts*, Madison.
- KRISTELLER 1967: Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum*, Londres.
- LATTÈS 1931: Samy Lattès «Recherches sur la bibliothèque d'Angelo Colocci», *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, Ecole Française de Rome, 48, pp. 308-344.
- Letteratura Italiana*, Torí, Einaudi Ed. 1982, 10 vols.
- MADURELL 1955: J. M. Madurell i Marimon & J. Rubió i Balaguer, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona*, Barcelona.
- MADURELL 1972: J. M. Madurell i Marimon, *El paper a les terres catalanes. Contribució a la seva història*, Barcelona, 2 vols.
- MADURELL 1974: J. M. Madurell i Marimon, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Barcelona.
- MASSÓ 1932: Jaume Massó i Torrents, *Repertori de l'antiga literatura catalana I. La poesia*, Barcelona.
- MERCATI 1939: Giovanni Mercati, «L'Elogio di Eleonora Sanseverino, principessa di Bisignano, di Pietro Summonte», *Ultimi Contributi alla storia degli Umanisti*, Studi e Testi, 91, pp. 109-119, Ciutat del Vaticà.
- MERCATI 1937: Giovanni Mercati, *Opere minor*, IV, 1917-1936, Studi e Testi, 79, Ciutat del Vaticà.
- MINIERI 1881: Camillo Minieri Riccio, *Biografie degli Accademici Alfonsini detti poi pontaniani (dal 1442 al 1543)*, Nàpols.
- MIQUEL 1911-1914: Ramon Miquel i Planas, *Bibliofilia*, I.
- MIQUEL 1929-1940: Ramon Miquel i Planas; Jaume Roig, *Spill o Libre de consells*, Barcelona.
- MIQUEL 1936-1942: Ramon Miquel i Planas; Jaume Roig, *Espejo*, Barcelona.
- MONACI 1875: Ernesto Monaci, *Il Canzonere portoghese della Biblioteca Vaticana*, Halle.
- MOREL-FATIO 1885: Alfred Morel-Fatio, *Rapport sur une mission philologique à Valence suivi d'une étude sur le «Livre des femmes», poème du xve siècle, de Maître Jaume Roig*, París.
- NOLHAC 1976: Pierre de Nolhac, *La bibliothèque de Fulvio Orsini*, Gènova-París.
- PASTOR 1912: Ludovico Pastor, *Storia dei papi*, Roma.
- PERCOPO 1892: Erasmo Percopo, *Le rime del Chariteo*, Nàpols.
- REYNOLDS 1986: L. Reynolds i N. Wilson, *Copistas y filólogos*, Madrid.

- RIQUER 1985: Martí de Riquer i J. M. Valverde, *Historia de la literatura universal*, Barcelona, 10 vols.
- SAINT MARTIN 1877-1900: Vivien de Saint Martin, *Dictionnaire de géographie universelle*, París.
- SCUDIERI 1972: Jole Scudieri Ruggieri, «Le traduzioni di Angelo Colocci dal castigliano e dal catalano», *Atti del Convegno di studi su Angelo Colocci*, Jesi.
- SERRANO 1898-1899: José E. Serrano Morales, *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia (1475-1868)*, València.
- VALLS 1970: Oriol Valls i Subirà, *Paper and Watermarks in Catalonia*, Àmsterdam.
- VALLS 1978: Oriol Valls i Subirà, *La historia del papel en España*, Madrid, 2 vols.
- WALTHER 1967: Hans Walther, *Lateinische sprichwörter und sentenzen des mittelalters in alphabetischer anordnung*, Göttingen.